19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Matbaasında Mesleki Sınırlar: Ya da Hattat-Mürettip Mehmed Râcih Efendi Neden Ruznamçeci Olmak İstedi?[1]

*Ayşe Başaran**

From Calligrapher-Typesetter to Financial Clerk: Mehmed Râcih Efendi and Occupational Boundaries at the Ottoman Imperial Press in the Mid-Nineteenth Century

Abstract ■ Scholarship on the Ottoman Imperial Press has largely emphasized legal regulations, technologies and publishing policies, offering limited insight into occupational structures and the everyday negotiation of authority within its institutional practice. Yet the Imperial Press was an eclectic workplace where bureaucrats employed in state offices, practitioners of manuscript culture, and print artisans operated within an evolving division of labor whose boundaries were not fully settled in advance. Focusing on *ta'liq typesetting* as a distinct occupational domain, this article traces how calligraphic expertise was translated into typographic production and how such expertise could at times support claims to broader authority. At its core is a dispute file from 1848 that juxtaposes Mehmed Râcih Efendi's report (*layiha*), in which a *ta'liq* compositor seeks appointment to *ruznamçecilik* (financial record-keeping), with the counter-assessment (*mütalaa*) of the Director of the Imperial Press. Reading these two texts against the shifting institutional space of *ruznamçecilik*, the study shows how occupational boundaries were articulated through competing notions of expertise, hierarchy, and fiscal legitimacy and how the ruling of the Meclis-i Vâlâ temporarily sealed these boundaries without rendering them timeless or immutable.

Keywords: Ottoman Imperial Press, Calligrapher, *Ta'lik Types*, Typesetting, Occupation, Financial Clerk, Mehmed Râcih Efendi, Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi.

---

* Marmara Üniversitesi.

1 Bu çalışmanın çeşitli aşamalarında değerli katkılarını esirgemeyen meslektaşlarım Filiz Dığıroğlu, İrvin Cemil Schick, Hugh Turner ve Onur Yazıcıgil'e; son okuyuş için Okan Kozanoğlu'na ve yapıcı değerlendirmeleri dolayısıyla anonim hakemlere teşekkür ederim.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Arap harfli Türkçe matbaacılık, İbrahim Müteferrika'nın (ö. 1747) 1727'deki girişimiyle başlamış olsa da, matbaanın kalıcı ve kurumsal bir yapıya kavuşması ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru devlet eliyle mümkün olmuştur.[2] 1831'de Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nezâreti'nin kurulmasıyla birlikte gazete ve kitapların yanı sıra kaime, tezkire ve evrâk-ı sahîha gibi resmi belgelerin basımı, kaynaklarda "Tabhâne-i Âmire" veya "Takvimhâne-i Âmire" adlarıyla anılan devlet matbaasında tek merkezden yürütülmeye başlanmıştır.[3] Bu tarihten itibaren matbaa, farklı bilgi alanları ve mesleki geleneklerin aynı kurumsal çatı altında bir araya geldiği karma bir çalışma alanına dönüşmüştür.

Bu makale, 1831 sonrası kurumsallaşma sürecine giren devlet matbaasında iş kollarının nasıl ortaya çıktığını ve bu yapı içinde farklı aktörlerin nasıl konumlandığını incelemektedir. Yazma geleneğinden gelen hattatlar, matbaa zanaatkarları ve idari memurların birlikte çalışması, görev alanlarının pratik içinde yeniden tanımlandığı ve yetki sınırlarının müzakere edildiği bir zemin üretmiştir. Bu müzakere alanı, bazı aktörlerin kendi görev tanımlarını alışılmış sınırların ötesine taşıma girişimleriyle daha görünür hale gelir. Mehmed Râcih Efendi'nin (ö. 1859) hattatlıktan ta'lik mürettipliğine ve oradan ruznamçeciliğe yönelişi, bu yapının imkânlarını ve sınırlarını somutlaştıran bir örnek sunar.[4]

Çalışmanın çıkış noktası, Râcih Efendi'nin 1848'de Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu layihadır.[5] Aslen bir ta'lik hattatı olan Râcih Efendi, bu metinde matbaanın henüz "layıkıyla usul ve nizama" kavuşamadığını ileri sürmekte; üretimdeki aksaklıkları, "sanatça malumattan yoksun" olmakla eleştirdiği ruznamçecilere

2 Osmanlı matbaasının erken dönemine (18. yüzyıl) dair çalışmalar için bk. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013); Kemal Beydilli, *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi* (İstanbul: Kronik Yayınevi, 2019). Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nezareti'nin kuruluşundan 1863 senesine kadar devlet matbaasına dair detaylı bir çalışma için bk. Ayşe Tek Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831–1863" (doktora tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 2019.

3 Bu makalede terminoloji karışıklığını önlemek amacıyla, belgelerde farklı bir kullanım açıkça belirtilmedikçe, söz konusu kurum "devlet matbaası" olarak anılacaktır.

4 Yazma eser kültüründen matbu kültüre geçişte hattatların rolüne dair geniş bir tartışma için bk. Ayşe Başaran, "Reconsidering the Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition from Manuscript to the Printed Medium", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XXVIII/54 (2023), s. 73-121.

5 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL) 118/2922, 21 Rebiülevvel 1264 (26 Şubat 1848).

bağlamakta ve bu makama talip olmaktadır. Oysa ruznamçecilik, kurumların mali ilişkilerini düzenleyen bir memuriyettir.[6] Bir hattat-mürettibin kendi mesleki formasyonu dışındaki böyle bir göreve talip olabilmesi, devlet matbaasında kurumsal çerçevenin ne ölçüde belirgin ve bağlayıcı olduğu sorusunu gündeme getirir.

Bu soruyu takip etmek için makale, Râcih Efendi'nin layihası ile dönemin Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nazırı Said Mehmed Efendi'nin (ö. 1849) mütalaasını birlikte içeren 1848 tarihli bir kurum içi ihtilaf dosyasına odaklanmaktadır. Bu dosya, matbaanın içinden yükselen bir talep ile üst idarenin buna verdiği cevabı aynı bağlam içinde karşı karşıya getirir. Layihada bir hattat-mürettip, mesleki tecrübe ve gözlemlerine dayanarak matbaanın işleyişine dair eleştirilerini dile getirir ve teknik uzmanlığını mali uzmanlığa dayalı bir doğru genişletmeye yönelir. Nazırın mütalaası ise meseleyi kurumsal ilke ve teamüller düzlemine taşır; Râcih Efendi'nin tutumunu memuriyet anlayışı, sadakat ölçüsü ve hiyerarşik konum bakımından değerlendirir. Böylece ihtilaf, yalnızca görev paylaşımına dair bir mesele olmaktan çıkarak matbaada makbul memurun ve meşru yetkinin nasıl tanımlandığını tartışmaya açan bir örnek halini alır.[7]

Daha geniş bir bakış açısıyla bu belge serisi, Osmanlı matbuat tarihi çalışmalarında şimdiye dek ihmal edilen kurum kültürü, iş bölümü ve insan unsuruna dair önemli ipuçları sunmaktadır. Son yıllarda literatürde ağırlıkla belli başlı matbaa ve matbaacılar,[8]

---

6 Erhan Afyoncu, "Rûznâmçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, XXXV, s. 276-278.

7 Kurum içi personel ihtilafları arşiv belgelerinde sıkça izlenmektedir. 1859'da meydana gelen ilginç bir örnek için bk. Engin Kırlı, "Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1846-1876)" (doktora tezi), Marmara Üniversitesi, 2015, s. 519-522.

8 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası (1776–1826)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995); Sabev, *İbrahim Müteferrika*; Ali Birinci, *Osmanbey ve Matbaası: Ser-kurena Osman Bey'in Hikayesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal* (İstanbul: Müteferrika, 2011); Ali Birinci ve Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç*, 2 (1995), s. 101-121; Filiz Dığıroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-füruş Hacı Hüseyin Ağa* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014); Özgür Türesay, "Bir Osmanlı Matbaacısının Sergüzeşti: Ebüzziya Tevfik Efendi'nin Matbaa-i Ebüzziya'sı", *Toplumsal Tarih*, 128 (Ağustos 2014), s. 36-43; Güllü Yıldız, "İstanbul'da bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları*, L (2017), s. 175-218; Fatih Aşan, "Bir Kültür Girişimcisi Olarak Ebüzziyâ Tevfik (1849-1913)" (doktora tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 2024.

hukuki düzenlemeler,[9] kitap piyasası[10] ve tekno-materyal boyutlar[11] öne çıkmıştır. Bununla birlikte iki temel boşluk dikkat çekmektedir. İlk olarak, II. Abdülhamid döneminde (sal. 1876–1908) artan ve sistematikleşen kayıtların etkisiyle çalışmalar büyük ölçüde 19. yüzyılın son çeyreğine yoğunlaşmış;[12] buna karşın yüzyılın ilk yarısına dair

---

9 Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5 (2004), s. 89-104; Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Telif Hakları Sorunu", *Bilgi ve Bellek*, III/5 (2006), s. 93-103; Filiz Dığıroğlu, *Osmanlı'da Dini Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2022); Mehmet Erken, "Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857–1888)" (doktora tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2023; Burcu Burnaz, "II. Abdülhamid Döneminde Neşriyatın Denetim ve Kontrolü: Encümen-i Teftiş ve Muayene" (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, 2024.

10 İrvin Cemil Schick, "Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXXI/1 (2011), s. 196-216; İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2021); İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar* (İstanbul: Timaş Yayınları 2021); Mert Öksüz, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babıali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri* (İstanbul: Libra Yayınları 2022).

11 Özlem Özkal ve Onur Yazıcıgil, "Ottoman Typography towards Modernisation: Private Presses, Mass Media and a New Perception of Typographic Production," Face Forward International Typography Conference, Dublin, Ireland, January 2015, https://www.academia.edu/43242191/Ottoman_Typography_towards_Modernisation_Private_Presses_Mass_Media_and_a_New_Perception_of_Typographic_Production, son erişim 30 Haziran 2024; Özlem Özkal, "Ottoman Foundations of Turkish Typography: A Field Theory Approach", *Design Issues*, XXXIV/3 (2018), s. 59-75; Emanuela Conidi, "Arabic Types in Europe and the Middle East, 1514-1924: Challenges in the Adaptation of the Arabic Script from Written to Printed Form" (doktora tezi), University of Reading, 2018; Titus Nemeth, "Overlooked: The Role of Craft in the Adoption of Typography in the Muslim Middle East", *Manuscript and Print in the Islamic Tradition*, ed. Scott Reese (Berlin: De Gruyter, 2022), s. 21-60; Onur Yazıcıgil, "The Genealogy of Ottoman *naskh* Printing Types (1729 to 1928)", *Arabic Typography: History and Practice,* ed. Titus Nemeth (Salenstein: Niggli, 2023), s. 155-221; Onur F. Yazıcıgil, "Osmanlı Matbuatının Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Türk Hurufat Yapımcısı Mehmed Emin Efendi," *Sanat Tarihi Yıllığı*, 31 (2022), s. 567-602; Ahmet A. Ersoy, "Autobiography of a Print Venture: A Short History of Ahmed İhsan and Associates," *Art in Translation*, XVI/4 (2024), s. 567-581.

12 Bu kaynaklar arasında gazete ve dergi gibi sayıları artan süreli yayınlar, hatıratlar, almanaklar, Şark ticaret yıllıkları, sicill-i ahval defterleri, Meşihat arşivleri ve Maarif Telif ve

bilgi birikimi sınırlı kalmıştır.[13] İkinci problem ise, özellikle erken dönemde matbaanın farklı aşamalarında görev alan aktörlerin kaynaklarda görünmez kalmasıdır.[14] Bu nedenle matbaacılık çoğu zaman kurumlara, mevzuata ve teknik donanıma indirgenmiş; üretim sürecinin iç örgütlenmesi ve insan unsuru ihmal edilmiştir.

Bu çerçevede makale üç aşamalı bir inceleme sunmaktadır. İlk olarak 1831 sonrasında devlet matbaasında görev alanlarının ortaya çıkışı ve kurumsal yapının şekillenmesi ele alınmaktadır. İkinci aşamada yazma geleneğinden gelen hattatların matbu ortama uyumu ve hurufat üretimindeki rolleri, Râcih Efendi'nin de içinde yer aldığı ta'lik hurufat tasarımı ve uygulamaları üzerinden değerlendirilmektedir. Üçüncü aşamada ise Râcih Efendi'nin layihası ile Said Mehmed Efendi'nin mütalaası karşılaştırılarak, kurum içi bir ihtilaf üzerinden görev alanları ile idari otorite arasındaki gerilim analiz edilmektedir. Böylece Osmanlı devlet matbaasının 19. yüzyılın ilk yarısında yalnızca basım faaliyetlerinin yürütüldüğü bir kurum değil, görev alanlarının ve yetki sınırlarının fiilî karşılaşmalar içinde şekillendiği dinamik bir bürokratik alan olduğu gösterilmektedir.

Kurumsallaşma Sürecinde Matbaada Görev Tanımları (1797-1860'lar)

Râcih Efendi'nin 1848 tarihli layihası, devlet matbaasında görev ve yetki alanlarının nasıl teşekkül ettiğini anlamak için elverişli bir çıkış noktası sunar. Bu çerçeveyi kurabilmek için daha erken bir döneme, 1797'de Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun bünyesinde kurulan Mühendishâne Matbaası'na dönmek gerekir.[15] Bu matbaada düzenli bir basım faaliyeti için "fenn-i tabaate vâkıf" kişilerin sürekli

---

Tercüme Dairesi (MF. TTD) ve Matbuat-ı Dahiliye Kalemi (DH. MDK) gibi arşivin kendi içerisinde kurum evrakı dosya tasnifleri mevcuttur.

13 19. yüzyılın ilk yarısına odaklanmaları hasebiyle istisna kabul edilebilecek çalışmalar: Güldane Çolak, "Osmanlı Matbaacılığında Takvîmhâne-i Âmire'nin Yeri ve Önemi" (yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, 2011; Necdet Öz, "Tabhâne ile Takvimhane'nin Birleşmesi ve Basılan Eserler (1824-1840)" (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, 2012.

14 Mehmet Erken, doktora tezinde özellikle 19. yüzyılın son çeyreği itibariyle geçerli olacak şekilde, matbaadaki iş kollarını birbirinden ayırarak genel bir tasnif ortaya koymaya çalışmıştır. Bk. s. 178-191. Matbaa hattatlarına dair müstakil çalışması için: Mehmet Erken, "Taş Üstüne Yazı Yazmak: Osmanlı'da Matbaa Hattatlığı (1831-1928)", *FSM İlmi Araştırmalar*, 21 (2023), s. 173-208.

15 Başlangıçta ders kitabı ihtiyacını karşılamaya yönelik kurulan Mühendishâne Matbaası, devlet eliyle tesis edilen ilk kurumsal matbaa girişimi olarak kabul edilir. Devlet matbaasının 1797-1824 yılları arasındaki erken faaliyet dönemi için bk. Beydilli, *Türk Bilim ve*

istihdamının zorunlu olduğunun anlaşılması üzerine 1800 yılında ilk matbaa nizamnamesi hazırlanmış; musahhih, mürettip, basmacı ve ustabaşı gibi kadrolar ilk kez ayrılarak iş dağılımı açıkça tarif edilmiştir.[16] Ancak bu düzenleme kalıcı bir kurumsal yapı oluşturamamıştır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde matbaanın sık sık yer değiştirmesi, mali sıkıntılar ve idari belirsizlikler, tanımlanmış görevlerin kalıcı bir mesleki hiyerarşiye dönüşmesini engellemiştir.

1831'de Takvîm-i Vekâyi'nin yayımlanmaya başlamasıyla birlikte matbaa faaliyetleri yeni bir evreye girmiştir.[17] Resmi gazetenin gerektirdiği düzenli üretim, personel yapısının ve işleyişin yeniden örgütlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nezareti kurulmuş, ertesi yıl kitap ve evrak basımından sorumlu Tab'hâne-i Âmire bu yapıya ilhak edilmiştir.[18] Öte yandan kurumsal genişleme, görev sınırlarının aynı ölçüde netleştiği anlamına gelmez. Müstakil bir nizamname hazırlanmadığı gibi, kaynaklarda "Tab'hâne-i Âmire" ve "Takvîmhâne-i Âmire" adlarıyla anılacak iki alt kurumun yetki alanları da resmen ayrıştırılmamıştır. Personel istihdamı büyük ölçüde pratik ihtiyaçlara göre şekillenmiş; aynı kişilerin hem gazete hem kitap basımında görev aldığı görülmüştür.[19] İş bölümü, sabit bir mesleki ayrışmadan ziyade idari ve mali zorunluluklara dayanmıştır.[20] Nitekim 1837

Matbaacılık, s. 99-104. Bu dönemde matbaa, kaynaklarda daha çok "Tab'hâne-i Hümâyun" adıyla anılmıştır.

16 BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.) 7917, s. 464-468. Kemal Beydilli bu nizamnamenin transkripsiyonunu kitabının sonuna eklemiştir. Bk. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık*, s. 427-30.

17 Takvîm-i Vekâyi'ye dair ilk çalışmaları Orhan Koloğlu yürütmüştür. Bk. *Takvîm-i Vekâyi'*, *Türk Basınında 150. Yıl: 1831-1981* (Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, 1981) ve *İlk Gazete İlk Polemik* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014). Daha yeni bir siyasi bağlam analizi için bk. Özgür Türesay, "The Political Language of *Takvim-i Vekayi*: The Discourse and Temporality of Ottoman 'Reform' (1831-1834)", çev. Naomi Cohen, *European Journal of Turkish Studies*, 31 (2020).

18 *Takvîm-i Vekâyi'*, no. 26 (17 Zilkade 1247), s. 2. İlhak sürecine dair bk. Öz, "Tabhâne ile Takvimhane'nin", s. 3-11.

19 Matbaadaki personele ışık tutan kaynaklardan biri, Cevdet Maarif tasnifinde geniş aralıklarla rastlanabilen maaş pusulalarıdır. Örneğin: BOA, Cevdet Maarif (C. MF) 1/21, 7 Rebiülahir 1248 (3 Eylül 1832). Mansûre Hazinesi'nin 1838'de Hazine-i Âmire ile birleştirilerek Maliye Nezareti'ne dönüştürülmesine kadar bu tür pusulalara rastlanmaktadır. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), s. 252-262.

20 Kemal Beydilli de Mühendishâne Matbaası'nda kapıcılık ve ferraşlık gibi hizmetlerin aynı kişiye havale edildiğini; bunun da muhtemelen maaşların düşüklüğünden kaynaklandığını ifade etmiştir. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık*, s. 309.

tarihli bir belgede aynı kişinin mütercimlik, gazete dağıtımı ve tahsilat ile taşra sevkiyatına ilişkin kayıtları birlikte yürüttüğü anlaşılmaktadır.[21]

Artan iş hacmi bu esnekliğin sınırlarını kısa sürede görünür kılmıştır. 1839 tarihli bir takrirde dönemin nazırı, Tab'hâne-i Âmire'nin çok sayıda işi aynı anda yürütmesi nedeniyle musahhihlerin tashih görevlerine gereği gibi yoğunlaşamadığını belirtir. Matbaanın bir "mahall-i ahz u ita" olarak işlemesi, tahsil ve teslim işlemlerinin de aynı kadrolarca yürütülmesine yol açmış; bu durum baskı hatalarının artmasıyla sonuçlanmıştır.[22] Böylece görev ayrımı, üretim kalitesini ve kurumsal itibarı doğrudan etkileyen bir mesele haline gelmiştir. Ancak bu tespit hemen kalıcı bir ayrışmaya dönüşmemiştir. Nitekim aynı belgede musahhih Ali Efendi'nin tashihin yanı sıra ruznamçe işleriyle de görevlendirilmesi, iş bölümü ihtiyacının kabul edildiğini, fakat görevlerin fiilen iç içe yürütülmeye devam ettiğini gösterir.

1840'lı yıllarda ise bu iç içelik daha işlevsel bir tasnife evrilmeye başlamıştır. 1800 tarihli nizamnameden sonra yeni bir düzenleme yapılmamış olsa da, dağınık belgeler birlikte okunduğunda matbaa içinde belirli iş kümelerinin netleştiği görülür.[23] Yazı işleri, mali işler, teknik işler ve hizmet alanları etrafında beliren bu fiili tasnifte; musahhihler, mukabeleciler ve mütercimler metnin tashih ve dolaşımından;[24] ruznamçeciler ve muhasebeciler mali işleyişten; hattatlar, müretipler ve ressamlar basım sürecinin estetik ve teknik safhalarından; kapıçukadarı, odacı ve kapıcı gibi diğer hizmetliler ise gündelik işleyişten sorumludur. Bu ayrışma görev alanlarını daha belirgin kılmış, ancak henüz sabit ve hiyerarşik yapıya dönüşmemiştir.

---

21 Bahsi geçen kişi Arapça mütercimi Ahmed Nazif Efendi'dir (ö. 1858). Ahmed Nazif Efendi, 1836 yılında Mehmed Esad Efendi'nin İran elçiliği sırasında vekaleten nazırlık da yapmıştır. BOA, C. MF 8/392, 9 Cemaziyelevvel 1253 (11 Ağustos 1837).

22 BOA, İ. DUİT 136/39, 19 Zilhicce 1254 (5 Mart 1839).

23 Takvîmhâne-i Âmire'deki görev dağılımına dair ilk tasnif denemesi Güldane Çolak'a aittir. Çolak, personeli kabaca üç gruba ayırır: (1) nazırlar; (2) yazı işleri kadrosu (haber yazıcısı, mütercim, musahhih, mukabeleci); (3) teknik personel (mürettip, hakkak/ressam, müvezzi, ruznamçeci). Çolak, "Osmanlı Matbaacılığında Takvîmhâne", s. 19-35. Benzer dönemde başka devlet kurumlarında çalışan personeli tasnif eden çalışmalar da mevcuttur. Ömerül Faruk Bölükbaşı, Darphâne-i Âmire personelini "idare ve kontrol heyeti," "tüccar sınıfı" ve "amele" olarak üç gruba ayırmıştır. *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 23-68.

24 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devlet matbaasındaki editoryal kadroların genel bir değerlendirmesi için bk. Başaran, "Reconsidering the Role of Ulema", s. 73-121.

1860'lı yıllarda genişleyen matbuat piyasası bu fiili ayrışmayı daha normatif bir zemine oturtma arayışını güçlendirmiştir. 1862'de kurulan ıslah komisyonu mali ve idari tedbirler önermiş, ardından Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nezareti kaldırılarak basım işleri Maarif Nezareti'ne devredilmiştir.[25] 1867 tarihli Matbaa Nizamnamesi ise ruznamçeci, musahhih ve mürettip gibi kalemleri açık biçimde tarif ederek görevleri net biçimde ayrıştırmayı hedeflemiştir.[26] Böylece uzun süre pratik ihtiyaçlara göre şekillenen iş bölümü, önceki girişimlerden farklı olarak daha geniş ve sistematik bir kurumsal çerçeveye bağlanmaya çalışılmıştır.

Bu kronolojik arka plan, Râcih Efendi'nin 1848 tarihli layihasını bir geçiş anına yerleştirir. Bu tarihte görev alanları henüz kesinleşmemiş; mesleki iş bölümü ile bunları denetleyen idari makamlar arasındaki yetki sınırları açık biçimde tanımlanmamıştır. Görev dağılımı büyük ölçüde fiili uygulamalar ve kurum içi ihtilaflar üzerinden şekillenmektedir. Bu koşullar, bir hattat-mürettibin mali bir makama yönelmesini yapısal olarak mümkün kılar. Ne var ki Râcih Efendi'nin girişimi sadece kurumsal esnekliğin ürünü değildir. Ta'lik hurufat üretimi sürecinde kazandığı teknik yetkinlik, matbaa içindeki konumunu güçlendirmiş ve üretim alanındaki otoritesini daha geniş bir idari tasavvurla ilişkilendirmesine zemin hazırlamıştır. Bu nedenle, söz konusu talebin arkasındaki hat ve hurufat pratiğinin ayrıca ele alınması gerekmektedir.

Ta'lik Hattından Ta'lik Hurufatına

Devlet matbaasının erken dönemindeki esnek kurumsal yapısı içinde öne çıkan alanlardan biri, klasik hattatlık geleneği ile tipografik üretimin kesiştiği hurufat çalışmalarıdır. Bu kesişim özellikle ta'lik hattı söz konusu olduğunda belirginleşir. Yazma eser kültürüyle özdeşleşen hattatların tipografik matbaadaki rolleri üzerine son dönemde önemli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, bu mesele matbaanın mesleki sınırlarının oluşumunu açıklayan bir tartışmanın merkezine henüz yerleşmemiştir.[27]

Hurufatın tertip ve tanzimi, matbaa üretiminin en kritik safhalarından olup, hattat, hakkak, dökmeci ile mürettip arasında sürekli bir iş birliği gerektirir. Hattat harf formlarını ve kombinasyonlarını tasarlar; hakkak bunları kalıba dönüştürür;

25 BOA, İrade Dosya Usülü Tasnif (İ. DUİT) 136/42, Gurre-i Şaban 1278 (Şubat 1862). Konu ile ilgili tartışma için bk. Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise", s. 136-140.

26 BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL) 1044/11, 11 Şaban 1284 (8 Aralık 1867). Bu nizamnamenin özeti için bk. Erken, "Geç Osmanlı Döneminde", s. 83-85.

27 Konu ile ilgili son dönem çalışmaları için bk. dpn. 10.

dökmeci harfleri döker;[28] mürettip ise dizgi sırasında bu harfleri bir araya getirir.[29] Arap harflerinin bağlanma yapısı, dizgide hata payını azaltmak için mürettibin hat bilgisini zorunlu kıldığından, özellikle ta'lik gibi karmaşık yazı türlerinin matbaaya uyarlanmasında hat bilgisini dizgi pratiğiyle birleştiren "hattat-mürettip" profili kaçınılmaz biçimde öne çıkmıştır.[30] Böylece yazma geleneğine ait bir mesleki birikim, matbaa içinde teknik olarak tanımlanmış yeni bir işlev kazanmıştır.

Öte yandan tipografik matbaanın yapısal işleyişi, hattatların yazma geleneğinde sahip oldukları hareket alanını daraltmıştır. Yazma kültüründe içerik ile biçim ayrılmaz bir bütün olarak düşünülmüş[31] ve farklı metin türleri belirli hat türleriyle özdeşleşmiştir. Kur'an-ı Kerim ve birçok ilmi eserde nesih, bürokratik yazışmalarda önce tevki'/rıka', ardından divanî ve nihayet rık'a tercih edilmiştir. Bu yerleşik ilişki, okurun metni görsel kodlar üzerinden tanımasını sağlayan bir okuma pratiği üretmiştir.[32] Tipografik matbaada ise teknik ve maddi sınırlamalar bu çeşitliliği daraltmıştır. Müteferrika'dan itibaren nesih, hem teknik kolaylığı hem de yerleşik kullanım alanı nedeniyle en çok tercih edilen yazı olmuştur.[33] Ancak yazma estetiğini matbu metne aktarma çabası, nesihle dahi her zaman beklenen etkiyi sağlayamamıştır.[34]

---

28 Yazıcıgil, "Osmanlı Matbuatının Sekiz", s. 574.

29 Matbaa hurufatı ve dökümü hakkında detaylı bilgi için bk. Turgut Kut, "Matbaa-Matbaa Hurufatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, s. 111-113.

30 Onur Yazıcıgil'e göre, Ebüzziya Tevfik'in Hovhannes Kevorkyan'a ait bir nesih yazı karakterine yönelttiği eleştiri, hakkakla sınırlı kalmayıp hattatı da kapsamakta; bu yaklaşım, hurufat üretiminde hattatların rolünün neden vazgeçilmez görüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Yazıcıgil, "Osmanlı Matbuatının Sekiz", s. 574, dipnot 27. Ebüzziya Tevfik, "36 Punto Hurûf ve Haçik Kigorkyan Efendi", *Mecmū'a-i Ebüzziya*, 128 (Muḥarrem 1330/ Ocak 1912), s. 370.

31 İrvin Cemil Schick, "The Content of Form: Islamic Calligraphy between Text and Representation", *Sign and Design: Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300-1600 CE)*, eds. Brigitte Miriam Bedos-Rezak ve Jeffrey F. Hamburger (Dumbarton Oaks, 2016), s. 173-194.

32 J. R. Osborn, "The Ottoman System of Scripts and the Müteferrika Press", *Manuscript and Print in the Islamic Tradition*, ed. Scott Reese (Berlin: De Gruyter, 2022), s. 68.

33 İbrahim Müteferrika nesih hattıyla ağırlıklı olarak tarih, coğrafya kitapları ve sözlük basmıştır. Bk. Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı*. Osmanlı nesih hurufatının kronolojik serencamı için bk. Yazıcıgil, "The Genealogy of Ottoman", s. 155-221.

34 Nemeth, "Overlooked: The Role", s. 38-40.

Bu gerilimin en görünür olduğu alan ta'lik hattıdır.[35] Yazma gelenekte özellikle divanlar ve ilmi metinlerle özdeşleşen ta'lik, 18. yüzyılda çok sayıda ta'lik hattat tarafından icra edilmiştir.[36] Ancak tipografik matbaaya uyarlanması neshe kıyasla çok daha güçtür. Tobias Heinzelmann'ın da vurguladığı üzere, ta'lik hattının "asılı" karakteri, harfler arası ilişkilerin karmaşıklığı ve satır düzeninin esnekliği, dizgi sürecinde ciddi teknik sorunlar yaratmıştır.[37] Hattın sanatsal niteliğini dizgide korumak, yoğun emek ve tekrar eden denemeler gerektirmiştir.[38] Böylece ta'lik, estetik itibarı yüksek fakat teknik açıdan zorlayıcı bir yazı olarak öne çıkmıştır.

Ta'lik hurufat dökümüne ilişkin ilk öneri Müteferrika tarafından dile getirilmiş olsa da, konu ancak 1817 yılında yeniden gündeme gelmiştir. Tab'hâne-i Âmire Nazırı Abdürrahim Muhib Efendi'nin (ö. 1821) divan ve haşiyelerin ta'lik hurufatla basılmasına yönelik girişimi çerçevesinde,[39] daha önce nesih hurufatı döken Araboğlu Bogos'a (ö. 1835), "gerek nesih kalemlerine nezaret ve gerek ta'lik kalemlerin icadına sa'y ve gayret" etmesi için berat verilmiştir.[40] Hangi hattatın yazısının esas alındığı bilinmeyen bu ta'lik hurufatla, ilki 1823'de olmak üzere

35 Rik'a hattının matbaaya uyarlanması hakkında detaylı bir çalışma için bk. Gunnar Vilhjálmsson, "The Ruq'ah Style and its Role in Arabic Typography" (doktora tezi), University of Reading, 2010.

36 Hatice Aynur ve Hakan T. Karateke, *Aç Besmeleyle İç Suyu: III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2022), s. 394. Ayrıca Rami Mehmed Efendi, *Hulasa-i İnşa*'da ta'lik hattının ulema arasındaki yazışmalarda sıkça kullanıldığına, seçkin ve elit bir estetik zevki yansıttığına işaret eder. Ekin Tuşalp Atiyas, "Political Literacy and the Politcs of Eloquence: Ottoman Scribal Community in the Seventeenth Century" (doktora tezi), Harvard Üniversitesi, 2013, s. 255.

37 Tobias Heinzelmann, "*Ta'līq*-Drucke in Būlāq und Istanbul: Zum kalligraphischen Anspruch von Typendruck und Lithographie", *Osmanische Welten: Quellen und Fallstudien. Festschrift für Michael Ursinus*, ed. Johannes Zimmermann, Christoph Herzog ve Raoul Motika (Bamberg: University of Bamberg Press, 2016), s. 211.

38 Bulak ve İstanbul'daki devlet matbaalarında 1823-1848 yılları arasında beş ayrı ta'lik hurufat denemesinin yapılmış olması, bu kademeli arayışın somut göstergesidir. Heinzelmann, "*Ta'līq*-Drucke in Būlāq und Istanbul", s. 230.

39 BOA, C. MF 120/5983, 25 Rebiülahir 1232 (14 Mart 1817). Bu noktaya ilk Kemal Beydilli işaret etmiştir. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık*, s. 321.

40 Asıl ismi "Boğos Hovhannesyan/Arabyan" olmakla birlikte, bu çalışmada Osmanlı arşiv kayıtlarında kullanılan isim biçimi tercih edilmiştir. Arabyan ailesine dair ayrıntılı bilgi için bk. Teotoros Lapçinciyan (Teotig), *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvant Malhasyan ve Arlet İncidüzen (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2012), s. 86-94.

yalnızca iki eser basılabilmiştir.[41] (Fig.1) Bu sınırlı uygulama, estetik beklentileri tam anlamıyla karşılamasa da,[42] matbaada yeni "tipografik parametrelerin" tartışılmasına zemin hazırlamıştır.[43]

Ta'lik hurufat meselesi yaklaşık on beş yıllık bir aranın ardından 1840'ta yeniden gündeme gelir. Ocak 1840'ta devlet matbaasının özel siparişlere açılmasıyla divanlar[44] ve edebi eserler basılmaya başlanmıştır.[45] Ancak yazma gelenekte genelde ta'lik hatla çoğaltılan bu metinlerin nesihle basılması okur nezdinde ciddi bir estetik uyumsuzluk yaratmıştır.[46] Nisan 1840 tarihli ikinci irade, manzum eserlerin nesihle basılmasını "yakışıksız" bularak hurufat ile içerik arasındaki gerilimi resmi düzeyde ifade etmiştir.[47]

Üretim repertuarının genişlemesi, yazı karakterlerinin de çeşitlenmesini zorunlu kılmış ve ta'lik hurufata yöneliş yalnızca estetik bir tercih değil, genişleyen matbuat piyasasına verilen pratik bir yanıt olmuştur. Süreci hızlandıran bir diğer unsur, 1830'lardan itibaren yaygınlaşan taş baskı matbaacılığının yarattığı rekabettir.[48] Hattatın taş baskı eserlerde biçim üzerinde doğrudan denetim kurabilmesi ve ortaya çıkan yüksek görsel kalite, tipografik matbaayı hurufatını

---

41 İlk eser, 1824 senesinde basılan Ali Kuşçu'nun *Mir'at-ı Âlem*'idir. Ali Kuşçu, *Mir'at-ı Âlem*, terc. Mir Seyyid Ali (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, Evahir-i Cumadelahir 1239). Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık*, s. 321. İkinci eser, Borna Izadpabah'ın doktora tezinde keşfettiği ve yine Arapoğlu'nun kendi matbaasında 1826 yılında bastığı bir Ermenice Farsça kitaptır. Borna Izadpabah, "The Early Typographic Representation of the Persian Language" (doktora tezi), University of Reading, 2021, s. 234.

42 Heinzelmann, "*Ta'līq*-Drucke in Būlāq und Istanbul", s. 215; Kut, "Matbaa-Matbaa Hurufatı", s. 111-113.

43 Bu ifade için bk. Özkal ve Yazıcıgil, "Ottoman Typography towards", s. 4.

44 1831-1863 arası basılan divanların listesi için bk. Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise", s. 462-465.

45 *Takvîm-i Vekâyi'*, sayı 189, 26 Şevval 1255 (2 Ocak 1840).

46 Birnbaum, ta'lik hattıyla yazılan eserlerin, nesih hattına kıyasla daha rafine ve seçici bir okuyucu kitlesine hitap ettiğini vurgular. Eleazar Birnbaum, "An Ottoman Printing Puzzle: Hilye-i Khaqani of 1264/1848", *The Islamic World: Classical to Modern Times*, ed. C.E. Bosworth, Charles Issawi, Roger Savory ve A. L. Udovitch (Princeton, New Jersey: The Darwin Press, 1989), s. 433-434.

47 BOA, İrade Hariciye (İ. HR) 4/179, 24 Safer 1256 (27 Nisan 1840).

48 Taş baskı hakkında detaylı bilgi için bk. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı* (İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi, 1939); Yahya Erdem, *Türk Taş Baskıcılığı Başlangıç Yılları ve İlk Kitaplar* (Ankara: Özel Yayın, 2022).

geliştirmeye sevk etmiş; aksi halde nitelikli okur ve müşteri kaybı kaçınılmaz görülmüştür.[49] Böylece estetik beklenti, teknik zorunluluk ve piyasa baskısı aynı noktada kesişmiştir.

Bu süreç devlet matbaasında ta'lik mürettipliğini müstakil bir görev alanı haline getirirken, yazma geleneğinden gelen aktörlerin kurumsal yapı içinde yeni konumlar talep edebilmelerini mümkün kılan esnek zemini de güçlendirmiştir. Bir sonraki aşamada bu zeminin somut aktörler üzerinden nasıl kurumsallaştığı ele alınacaktır.

Ta'lik Mürettipliğinin Ortaya Çıkışı: Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi ve Mehmed Râcih Efendi

Ta'lik hurufat etrafında yürütülen teknik ve estetik arayışlar, devlet matbaasında hattatlık bilgisinin doğrudan dizgi sürecine eklemlendiği yeni bir mesleki alanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Belgelerde "ta'lik mürettipliği" olarak anılan bu alan, yazma geleneği ile tipografik üretim arasında kurulan bir iş bölümünün ürünüdür. Bu sürecin merkezinde Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi (ö. 1849) ile Mehmed Râcih Efendi yer alır.

Bu gelişmenin kurumsal başlangıcı, Nisan 1840 tarihli irade ile matbaa için ta'lik hurufatının "yeniden tertib ve tanzim olunması" görevinin Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'ye tevdi edilmesidir.[50] Dönemin en büyük ta'lik üstadı kabul edilen bir hattatın tipografik matbaa ile ilişkilendirilmesi, hat üzerindeki otoritesinin matbuat alanına taşınması anlamına gelir. Yesârîzâde'nin tasarladığı hurufatla Fâtiha Sûresi'ni "numune-i hat ve huruf" olarak Sultan Abdülmecid'e (slt. 1839–1861) sunması ve numunenin beğenilmesi bu otoriteyi pekiştirir. Ancak aynı belgelerde ta'lik hurufatın basımının "kendisinin rü'yet ve ta'rifine muhtaç" olduğunun özellikle belirtilmesi, meselenin yalnızca tasarım değil, uygulama ve dizgi aşamasında da hattatlık bilgisini zorunlu kıldığını gösterir. Nitekim 1841'de Takvîmhâne-i Âmire'de Yesârîzâde'ye oda tahsis edilmiş, hurufatın tertibi ve uygulaması için öğrencisi Râcih Efendi, bilinen ilk ta'lik mürettibi olarak görevlendirilmiştir.[51] Böylece hat bilgisi, matbaa bünyesinde üretim sürecinin fiili bir bileşeni haline gelmiştir.

---

49 Bu noktaya Heinzelmann da işaret etmiştir. Bk. Heinzelmann, "*Ta'līq*-Drucke in Būlāq und Istanbul", s. 211.

50 Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi hakkında bk. M. Uğur Derman, "Mustafa İzzet Yesârîzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2020, XXXI, s. 307-309; Oktay Türkoğlu, *Hattat Yesârîzâde Mustafa İzzet'in İstanbul Kitabeleri* (İstanbul: Kubbealtı, 2023).

51 BOA, İ. DH 47/2325, 20 Ramazan 1257 (5 Kasım 1841). Râcih Efendi, 500 kuruş aylıkla göreve başlar. Hat sanatında usta-çırak ilişkisi ve öğrenim sürecine dair geniş bilgi için, bk.

Yesârîzâde'nin "kavâid-i hatt-ı ta'lik üzere müceddeden resmeylediği" hurufatın hakkak Ohannes[52] tarafından döküldüğü bilinmektedir.[53] Dizgi safhasında ise Râcih Efendi de yer almış olmalıdır. Bu işbirliğiyle basılan ilk eser 1842 tarihli *Risale-i İ'tikâdiyye*'dir.[54] (Fig.2) Yesârîzâde, eseri takdim ettiği arzuhalinde, bundan sonra ta'likle basılacak eserlerin tashih ve tertibinin kendi denetiminde yürütülmesini talep eder. Akabinde Sultan Abdülmecid'in bu girişimi "menâfii müstelzem asar-ı hayriyeden" sayması[55] ve Yesârîzâde'yi Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nazırlığı'na ataması,[56] bir hattatın matbaa teşkilatı içinde en üst düzey idari makama yükselmesi anlamına gelir.

Bu yükseliş, kişisel bir terfinin ötesinde, hattatlık bilgisinin kurumsal düzeyde artan ağırlığının göstergesidir.[57] Zira 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda hat sanatı yüksek kültürel itibara sahip bir ilim ve sanat olarak kabul edilmekteydi. İrvin Cemil Schick'in de belirttiği üzere, 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına

---

İrvin Cemil Schick, "İslâmî Kitap San'atlarında Standartlaşma: Usta-Çırak İlişkisi ve İcazet Geleneği", *Osmanlı Araştırmaları,* XLIX (2017), s. 287-322.

52 Bahsi geçen Ohannes, Ermeni hakkak Hovhannes Mühendisyan'dır (ö. 1891). İlgili belgelerde Mühendisyan'a yalnızca "Ohannes" adıyla atıfta bulunulduğu için bu makale arşiv dilini takip edecektir. Kendisi ve matbaacılığı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Lapçinciyan, *Baskı ve Harf,* s. 97-105; Özkal ve Yazıcıgil, "Ottoman Typography towards".

53 Ohannes Mühendisyan, 1888 yılında hazırladığı hurufat kataloğunda kendi ta'lik huruf kalıplarıyla bastığı eserlerine yer vermiş ve ilk olarak *Risale-i İ'tikâdiyye*'nin ilk sayfasını basmıştır. Bk. M. Uğur Derman, "Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı* (10–11 Aralık 1979) (Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1980), s. 106.

54 *Risale-i İ'tikâdiyye*, ehl-i sünnetin tanımını yapan akaid türünde bir eserdir. İsmail Erdoğan, "Kasabbaşızâde İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, XXIV, s. 527-28. Derman'ın işaret ettiği gibi, aynı eser on beş gün aralıkla iki kez basılmıştır. İki basım arasında hatimeleri dışında bir fark gözükmemektedir.

55 BOA, İ. DH 69/3443, 29 Şevval 1258 (3 Aralık 1842).

56 BOA, İ. DH 70/3456, 7 Zilkade 1258 (10 Aralık 1842). Ahmed Lutfi Efendi, nezaretin Yesârîzâde'ye ihalesini "zât-ı maslahatın birleşmesi mütâlaası" olarak yorumlamıştır. Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, 6-8. Ciltler (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), s. 1134. Yesârîzâde, nazır olarak bir sene görev yaptıktan sonra 1843'te azledilmiştir.

57 Yesârîzâde, matbaada nazırlık yapan tek hattat değildir. 1838, 1849 ve 1855 yıllarında üç kere Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire nazırlığı görevine getirilen Recâi Efendi de Mustafa Râkım Efendi'nin öğrencisi olup dönemin önde gelen ta'lik hattatlarındandır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), s. 309-313.

uzanan dönem, Osmanlı hat sanatının bir tür "altın çağı" olarak nitelendirilebilir.[58] Hüsn-i hatta ilgi duyan sultanlar[59] ve saray çevresinde şekillenen yeni bürokratik elitin kurduğu himaye ilişkileri bu itibarı pekiştirmiş;[60] ibadet pratiklerindeki dönüşümle birlikte dini yazıların gündelik mekanlarda daha görünür hale gelmesi, hat sanatının toplumsal konumunu güçlendirmiştir.

Ancak Yesârîzâde'nin nazırlığı yalnızca sembolik itibarla açıklanamaz. Ta'lik hurufatın matbaada uygulanmaya başlandığı bir dönemde, bu yazının tertip ve tatbiki doğrudan hattatın kontrolüne bağlıydı. Diğer bir deyişle ta'lik, teknik bakımdan sürekli nezaret gerektiren bir yazı türü olduğu için hattatlık bilgisi fiilen idari karar alma sürecine eklemlenmiştir. Yesârîzâde'nin saray çevresinde itibarlı bir ilmiyye mensubu kimliği ve hurufatın uygulanmasında otorite olarak görülmesi, onu matbaa içinde karar verici bir konuma taşımıştır.[61]

Yesârîzâde'nin 1843'te nazırlıktan azledilmesinin ardından Râcih Efendi, ta'lik baş mürettibi olarak görevini sürdürmüştür. Bu sıfatla *Risale-i İ'tikâdiyye*'nin yanı sıra Yesârîzâde'nin ta'lik hurufatının kullanıldığı *Telhîsü'l-Miftâh* ve *Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye*'nin de dizgilerini yürüttüğü anlaşılmaktadır.[62] 1844'te maaşının artırılması, bu süreçteki rolünün idare nezdinde takdir edildiğini

58 İrvin Cemil Schick, "Hat San'atının 'Altın Çağı'ndan' Söz Edilebilir mi?", *Sabah Ülkesi*, 45/10 (Ekim 2015), s. 75-76.

59 Sultan II. Mahmud, hüsn-i hatta sülüs ve nesih ile başlamış, hattat Mustafa Rakım Efendi ile meşke devam etmiştir. Ayrıca inşa ettirdiği yapılardaki kitabelerde hattat kimliği belirgin biçimde öne çıkar. Türkoğlu, *Hattat Yesârîzâde Mustafa İzzet'in*, s. 14. Oğlu Sultan Abdülmecid ise 1843 yılında Mehmed Tahir Efendi'den sülüs ve nesih meşk ederek icazet alan iyi bir hattattır. Rik'ayı kimden meşk ettiği belli değildir. İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 35-38.

60 Hat sanatına yön veren sanatçıların sultanlar tarafından himaye edilmesinin örneklerine erken yüzyıllarda da rastlanır. Bu ilişkiye ışık tutan hattat tezkirelerine toplu bir bakış için, bk. Damla Akatay, "Discourses on Writing in the Early Modern Ottoman Biographical Dictionaries of Calligraphers" (yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 2015, s. 69.

61 Mesela Yesârîzâde, Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği günün bayram gibi kutlanması için onay veren ulemanın arasında yer almıştır. *Takvîm-i Vekâyi'*, 14 Şaban 1256, no. 209, s. 2-3. Ayrıca içinden dört müderris yetişen meşhur bir ulema ailesine mensuptur. İlmiyye kariyerinde hızla yükselmiş, nihayetinde (1846) Rumeli kazaskerliği makamına kadar ulaşmıştır. Bk. Zeynep Altuntaş, "Sultan Abdülmecid Dönemi Uleması" (doktora tezi), Marmara Üniversitesi, 2013, s. 46, 69.

62 Muhammed b. Abdurrahman el Kazvini, *Telhisü'l Miftah* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, Evahir-i Safer, 1260); Ali Behçet Efendi, *Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye* (İstanbul: Evahir-i Rebiülevvel, 1260). Heinzelmann, "*Ta'līq*-Drucke in Būlāq und Istanbul", s. 222.

gösterir.[63] Aynı yıl, Yesârîzâde'nin 1841'de hazırladığı ta'lik hurufatın eskimesi ve yer yer "naks u kusur" gösterdiği gerekçesiyle yeniden imal'ine karar verilmiş[64] ve bu görev doğrudan Râcih Efendi'ye verilmiştir.[65] Araboğlu Bogos'tan Yesârîzâde'ye, oradan da Râcih Efendi'ye uzanan bu silsile, ta'lik hattının matbaaya uyarlanmasının tek hamlede tamamlanan bir başarı değil, deneme ve tecrübeyle olgunlaşan bir süreç olduğunu göstermektedir.

Râcih Efendi iki farklı ta'lik hurufat numunesi hazırlayarak bunları maliyet hesaplarıyla birlikte sunmuştur. Numuneleri Meclis-i Vâlâ'ya ileten Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nazırı Said Mehmed Efendi, celî hurufun irice olması nedeniyle kısa risaleler için uygun, ancak hacimli eserler için elverişsiz olduğunu, ikinci numunenin ise ölçü ve maliyet bakımından daha dengeli olduğunu belirtmiştir. Maliye Nezareti ve Meclis-i Vâlâ'nın onayıyla hurufat dökümü için Ohannes ile Râcih Efendi tekrar görevlendirilmiş ve taraflar arasında resmi bir mukavele düzenlenmiştir.[66]

Hurufatın imalinden sonra Râcih Efendi, "inkıtâa ve her nev kelime ile ittisalatı bilinmek üzere" elli beş sayfalık bir deneme metni tertip etmiştir. Bu metin olarak *Hilye-i Hâkânî*'nin seçilmesi tesadüf değildir.[67] Yazma geleneğinde ta'lik meşkinin temel metinlerinden biri olan ve "teberrük" amacıyla sıkça istinsah edilen bu eser, hem estetik hem de sembolik değeri yüksek bir tercihtir.[68] (Fig.3) *Risale-i İ'tikâdiyye* için 18 punto huruf döktüğü bilinen Ohannes, bu kez Râcih

63 Râcih Efendi'nin maaşı 1844 senesinde 850 kuruşa yükseltilmiştir. BOA, C. MF. 172/8592, 1260 (1844). Yanında ise toplam 2200 kuruş maaş alan dört mürettip vardır.

64 Hakani Mehmed Bey, *Hilye-i Hâkânî* (İstanbul: Tab'hane-i Âmire, 1264), s. 54-55.

65 BOA, İ. MVL 60/1145, 9 Zilkade 1260 (20 Kasım 1844).

66 BOA, C. MF 86/4289, 15 Zilkade 1261 (15 Kasım 1845).

67 *Hilye-i Hâkânî* dışında Râcih Efendi'nin ta'lik hurufatıyla 1269 (1853) yılında basılan iki eser daha tespit edilmiştir: Şakir Ahmed Paşa, *Ravz-i Verd* (İstanbul, 11 Cemaziyelahir 1269); Cevri İbrahim Çelebi, *Hall-i Tahkîkât* (İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1269). Bk. Heinzelmann, "*Ta'līq*-Drucke in Būlāq und Istanbul", s. 224.

68 BOA, İ. MVL 118/2922, 8 Rebiülevvel 1264 (13 Şubat 1848). Hâkani Mehmed Bey tarafından 1599'da tamamlanan *Hilye-i Hâkânî*, Türkçe yazılan hilye türü eserlerin ilki ve en başarılısı kabul edilir. Mustafa Uzun, "Hâkânî Mehmed Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1997, XV, s. 166-68. Arap harfli toplam dört baskısı yapılan eserin ikinci baskısı aynı zamanda İmameci-zade Mehmed Emin Bey'in hazırladığı 8 punto nesih hurufatın ilk matbaa uygulamasıdır. Uğur Derman ve İskender Pala, *Hilye-i Hâkānî Kazasker Mustafa İzzet Efendi Hattıyla* (İstanbul: Albaraka, 2020), s. 60.

Efendi'nin yazısına uygun 24 punto yeni bir ta'lik takım hazırlamıştır.[69] *Hilye-i Hâkânî* nezaret tarafından beğeniyle karşılanmış; Said Mehmed Efendi, bu yazının "adeta hatt-ı İmâdî misilli" bir zarafet taşıdığını belirtmiştir.[70] Dizgi ise dönemin en başarılı ta'lik uygulamalarından biri olarak değerlendirilmiştir.[71]

Bu aşamada Râcih Efendi artık yalnızca dizgi yapan bir mürettip değil, hurufat tasarım ve uygulamasında söz sahibi bir uzman konumundadır. 1841'den 1858'deki vefatına dek ta'lik mürettibi olarak görevini sürdürmüştür. Bu sürede resmi evrakın tashih ve tertibiyle meşgul olmuş;[72] ta'lik hurufat usulünü "şâkird yollu" aktararak dört mürettip yetiştirmiştir. Yesârîzâde'nin vefatından sonra meşk hocalığını üstlenmek üzere arzuhal sunmuş ve 1849'da Saray-ı Hümâyun'da "hatt-ı ta'like heveskâr" olanlara ders vermeye başlamıştır.[73]

Böylece Râcih Efendi, yazma geleneğini matbaa ortamına taşırken aynı zamanda geleneksel hattatlığı meşk yoluyla sürdürmüş, iki üretim alanı arasında hareket eden bir ara aktör haline gelmiştir. Hurufatın tasarım, uygulama ve öğretim aşamalarında üstlendiği rol, ona matbaanın teknik işleyişine dair bütüncül bir bakış kazandırmıştır. Bu birikim, 1848 tarihli layihasında üretim düzenine dair daha geniş bir tasavvur ortaya koymasına zemin hazırlamıştır.

Râcih Efendi'nin Maruzatı ve Ruznamçecilik Talebi

1848'te *Hilye-i Hâkânî*'de kullanılan ta'lik hurufatın tamamlanmasının ardından Râcih Efendi, bu çalışmayı bir "varaka-i teşekkür" eşliğinde Sultan Abdülmecid'e sunmuştur. Aynı vesileyle kaleme aldığı layihasında ise matbaanın

69 Ohannes tarafından dökülen bu 24 punto hurufat, kullanımının güçlüğü nedeniyle uzun süre atıl kalmış; ancak 1879'da Ahmed Midhat Efendi'nin matbaa müdürlüğü sırasında, Haçik Efendi'nin müdahalesiyle sadeleştirilerek kullanılabilir hâle getirilmiştir. Bk. Reşad Ekrem Koçu, "Arap Asıllı Türk Harfleri", *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1959), s. 925.

70 Hatt-ı ta'lik, aslen İran geleneğinde yaygın bir hat olup, üstadı Safevi hattat İmâdi-i Hasenî'dir (ö. 1615). Ali Alparslan, "İmâd-i Hasenî", *DİA*, 2000, XXII, s. 169-171.

71 Heinzelmann, "*Ta'līq*-Drucke in Būlāq und Istanbul", s. 220. Eserin aynı tarihte basılmış olmakla birlikte, sayfa süslemeleri ve çerçeve düzenlemeleri açısından birbirinden ayrılan beş farklı deneme baskısı bulunmaktadır. Bk. "An Ottoman Printing Puzzle", s. 433-450.

72 BOA, İ. MVL 206/6669, 28 Cemaziyelevvel 1267 (31 Mart 1851). Râcih Efendi'nin 1844 yılında 850 kuruş olan maaşı, 1851 yılında 1050 kuruşa çıkmıştır. Hatta hizmetine mükafaten zamm-ı maaş mukabili olarak 'tadadiye' ve 'tashihiye' namıyla iki ek maaş daha aldığı görülmektedir.

73 BOA, Topkapı Saray Arşivi Müze Arşiv Evrakı (TS. MA. E) 594/32, 29 Zilkade 1265 (16 Ekim 1849).

işleyişine dair kısa fakat dikkat çekici tespitlerde bulunarak matbaa ruznamçeciliği görevine talip olur.[74] Ancak bu talebini, bağlı bulunduğu Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nazırı'nı devre dışı bırakarak doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya iletmesi, takip eden tartışmaların çerçevesini daha en baştan belirleyen bir tercih olacaktır.

Bir ta'lik mürettibinin mali içerikli bir makama yönelmesi alışılmış bir kariyer çizgisi değildir. Bununla birlikte layihaya yakından bakıldığında, bu girişimin sıradan bir makam arzusundan ibaret olmadığı görülür.[75] Metin, yukarıdan inşa edilmiş bir "ıslahat programı" sunmaz; aksine matbaanın günlük işleyişinde gözlemlediği aksaklıklardan hareket eder ve çözümü kendi mesleki tecrübesine dayandırır.

Layihada ilk dikkat çeken husus, hurufatın kullanım biçimine yöneltilen eleştiridir. Râcih Efendi, "Tab'hane-i Âmirenin eski göreneği üzere" basıma devam edilmesi halinde yeni imal edilen hurufatın kısa sürede zayi olacağını belirtir. Sorun, harflerin kendisinden ziyade, hurufatın kullanım ve bakımındaki düzensizliktir. Tezgahların nizamsızlığı ve çalışanların temizlik usullerine yeterince vakıf olmaması harfleri hızla yıpratmakta, baskı hatalarını çoğaltmakta ve nihayet devlet matbaasının itibarını zedelemektedir.[76] Dolayısıyla Râcih Efendi'nin anlatısında hurufatın niteliği ile kurumsal saygınlık doğrudan birbirine bağlanır.

Bu aksaklıkların sorumluluğunu ise ruznamçecilik makamına yükler. Amele ve musahhihleri "kumanda" etmekle mükellef bu makamın "Tab'hâne usulüne sanatça malûmat"tan mahrum olduğunu ileri sürer. Dikkat çekici olan, eleştirinin mali kayıtlardan ziyade matbaanın işletilme biçimine yönelmesidir. Râcih Efendi hesap defterlerinin doğruluğunu değil; tezgahların usulüne uygun

74 BOA, İ. MVL 118/2922, 1264 (1848).

75 Osmanlı arşivlerinde matbaada istihdam için çok sayıda müracaat bulunmaktadır; ancak bunların çoğu ayrıntılı bir kurumsal gerekçeye dayanmaz. Nitekim 1857'de Rumeli Mesarıfat Muhasebesi'nde görevli Tevfîk Efendi, ruznamçecilik talebini yalnızca "liyakat ve ehliyet" sahibi olduğunu belirterek iletmiştir. BOA, A. MKT. NZD 232/92, 28 Zilhicce 1273 (19 Ağustos 1857).

76 Râcih Efendi'nin hurufata dair gözlemleri, farklı tarihlerde başka aktörler tarafından da paylaşılmıştır. Nitekim 1839'da Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nazırı Recai Mehmed Efendi, nesih hurufatının "fersude ve zedelenmiş" olmasından ötürü baskıların düzgün çıkmadığını belirtmiş ve hurufatın yenilenmesini talep etmiştir. BOA, İ. DUİT. 136/39, 19 Zilhicce 1254 (5 Mart 1839). 1853'de ise Takvîmhâne-i Âmire'deki mevcut litoğrafya tezgahlarının kirliliğine dikkat çekilmiş, kitapların "temizce tab ettirilme[si]" için Ressam Ali Efendi'nin istihdamı gündeme gelmiştir. BOA, İ. MVL 270/10399, 22 Receb 1269 (1 Mayıs 1853).

kullanılmamasını, hurufatın korunamamasını ve baskının temiz çıkmamasını sorun eder. Mevcut ruznamçecinin hastalığı nedeniyle fiilen görev başında bulunmaması da bu düzensizliği artırmaktadır.[77] Böylece ruznamçecilik, onun anlatısında yalnızca gelir-gider kaydını tutan bir memuriyet değil; matbaanın gündelik işleyişini yöneten bir görev olarak belirir.

Râcih Efendi tam bu noktada kendisini bu görev için aday gösterir.[78] "Tab'hane-i Âmire usulüne vâkıf" olduğunu ve "sanatça dahi malumat tahsiline sarf-ı efkâr eylemiş" bulunduğunu vurgulayarak, hurufatın korunmasını ve işleyişin düzene kavuşmasını sağlayabileceğini ileri sürer. Adaylığını matbaanın usulünü bilmesine ve hurufatın nasıl uygulanması gerektiğine dair fiili tecrübesine dayandırır.

Layihanın en dikkat çekici yönlerinden biri, bu iddianın somut tekliflerle desteklenmiş olmasıdır. Râcih Efendi, Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerin "sıhhat-i vechle tab' olunmasını" ve yazılarının "şimdikinden düzgün ve temiz" çıkmasını taahhüt eder. Bunun için hem ta'lik hem de nesih hurufatın yenilenmesini gerekli görür. Mevcut nesih karakterlerin okunaklı olmakla birlikte "keskin ve temiz" olmadığını, bu nedenle arzu edilen "hatlıca" görünümü sağlamadığını ileri sürer.[79] Makalenin önceki bölümlerinde işaret edildiği üzere, bir hattat-mürettip açısından hurufatın niteliği, hattın aslına yaklaşma derecesiyle ölçülür. Bu doğrultuda Hafız Osman Efendi (ö. 1698), Yedikuleli Seyyid Abdullah Efendi (ö. 1731), İsmail Zühdi Efendi (ö. 1806), Mustafa Rakım Efendi (ö. 1826) ya da Mahmud Celaleddin Efendi (ö. 1829) gibi "meşhur ve muteber" hattatlardan birinin yazısının

---

77 Ruznamçeci Esad Bey 1846'da, gerçekten de memuriyet işlerine "adem-i muvaffakiyeti" sebebiyle azledilmiştir. BOA, İ. MSM 20/457, 22 Muharrem 1262 (20 Ocak 1846). 1847'de ise, eski tecrübesine ve "ehil ve erbab" bulunduğuna mebni kısa süreliğine de olsa yine aynı göreve geri getirilir. BOA, İ. DH 151/7860, 6 Şaban 1263 (20 Temmuz 1847).

78 Benzer biçimde, ta'lik hattatı Salih Efendizade Mehmed Emin'in 18. yüzyılda kitabet görevi için doğrudan bir hat eseriyle sadrazama başvurduğu bilinmektedir. Selim S. Kuru, İrvin Cemil Schick ve Laura Weinstein, "Osmanlı Döneminden Sanatlı Bir 'İş Başvurusu' Mektubu", *Toplumsal Tarih*, 12 (2020), s. 22-27. Makale yazarları, Sultan III. Ahmed'in de iyi bir hattat olduğuna işaret ederek "hat sanatının dönemin iktidar odaklarında geçer akçe" olduğunu iddia eder.

79 Râcih Efendi'nin burada işaret ettiği hurufat, Arapoğlu Bogos'un 1792'de "Deli Osman" olarak da bilinen Seyyid Osman Efendi'nin (ö. 1805) hattına dayanarak döktüğü nesih kalıplarıdır. Râcih'in eleştirilerine rağmen bu nesih hurufat, 1890'lara kadar hem devlet matbaasında hem de özel matbaalarda popülerliğini sürdürmüştür. Bk. Yazıcıgil, "The Genealogy of Ottoman", s. 176-179.

esas alınmasıyla iki yeni nesih takımı hazırlanmasını önerir.[80] Ayrıca mevcut ta'lik hurufatın kalınlığı nedeniyle hacimli eserlerin haşiyelerinde biçimsel sıkıntılar doğurduğunu belirterek daha ince bir ta'lik takımının imalini de gerekli görür.

Teklif yalnızca hurufatın niteliğine ilişkin değildir; teknik öneriler açık bir mali bir çerçeve içinde sunulmuştur. Râcih Efendi, iki nesih ve bir ta'lik olmak üzere üç hurufat takımı için yaklaşık 165.000 kuruşluk bir bütçe ve kırk beş aylık bir üretim süresi öngörür. Bu meblağın, matbaanın son on yıldaki gelirleri dikkate alındığında karşılanabilir olduğunu özellikle vurgular. Ruznamçe defterlerine yaptığı atıf, kurumun gelir ve gider dengesine de vakıf olduğunu gösterir. Hurufat yenilemesini ise düzenli bir idare altında matbaanın gelirleriyle dengelenebilecek planlı bir gider kalemi olarak sunar.

Üretimin insan kaynağını da tasavvurunun bir parçası haline getirir. Ta'lik hurufatın çeliğe tatbikinde maharetini kanıtlamış olan Ohannes'in nesih hurufatın imalinde de görevlendirilebileceğini belirtir. Ayrıca kendi nezaretinde yetiştirdiği dört ta'lik mürettibine ek maaş tahsis edilmesini önerir. Böylece hangi hurufatın yenileneceği, imalatın kimler tarafından yürütüleceği, süresi ve mali çerçevesi açık bir plan dahilinde ortaya konur. Bu yönüyle layiha, teknik, mali ve idari unsurları birlikte düşünen bütünlüklü bir taslak niteliği kazanır. Râcih Efendi'nin bu iddiası, soyut bir tasavvurdan ziyade üretim sürecinde edindiği çok yönlü tecrübeye dayanmaktadır.

Ne var ki metnin eleştirel tonu, nazırlık makamı devre dışı bırakılarak doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya sunulmuş olması ve buna ruznamçecilik talebinin eklenmesi, girişimin yalnızca teknik bir teklif olarak kalmasını engeller. Tartışma artık hurufatın niteliğinden çok, mesleki ehliyetin mali ve idari yetkiye tahvili, memuriyet anlayışı ve hiyerarşik sınırlar etrafında şekillenecektir. Dosyanın ilerleyen safhaları, bu talebin üst makamlar tarafından nasıl karşılandığını gösterecektir.

Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nazırının Mütalaası

Râcih Efendi'nin layihasını bağlı bulunduğu nazırı devre dışı bırakarak doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya sunması üzerine Meclis, ileri sürülen iddialar hakkında Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nazırı Said Mehmed Efendi'nin görüşünü talep eder. Bunun üzerine nazır, "hakikat-i hâlin bi'l-etraf infa ve ifadesine" girişir.[81]

---

80 Meşhur Osmanlı hattatlarına dair geniş bilgi için bk. Derman, *Masterpieces of Ottoman Calligraphy,* s. 29-31.

81 BOA, İ. MVL 118/2922, 21 Rebiülevvel 1264 (26 Şubat 1848).

Kaleme aldığı mütalaa, teknik içeriği geri plana iterek başvurunun usulüne odaklanır. Said Mehmed Efendi, nazırlık makamının kendisine "her hâl ve hareketi tecrübe ve imtihan" edilerek tevdi edildiğini hatırlatır ve bu makam ile Râcih Efendi'nin "refakat memuru" statüsü arasındaki hiyerarşik farkı vurgular.[82] Bu mesafenin gereği olarak, bir memurun aksadığını düşündüğü hususları evvela amirine arz etmesi gerektiğini, gerçekten "işgüzar ve sadakat-kâr" ise bunu "yarım ağızla" dahi olsa bildirmesi icap ettiğini belirtir. Üst makamı devre dışı bırakarak doğrudan Meclis'e başvurmak ise "şîme-i riayet ve lâzıme-i refakat ve insaniyet"le bağdaşmaz.

Nazırın metninde memuriyet, ahlaki ve hiyerarşik bir tertip olarak kavranır. Hizmet talebin önünde gelmelidir; terfi ya da makam beklentisi ancak vazifenin icrasından sonra meşru bir zemine oturur. Bu sıralama, onun ifadesiyle "zimmet-i ubudiyet ve sadakat"in gereğidir. Dolayısıyla Râcih Efendi'nin hurufatı tamamlar tamamlamaz ruznamçeciliğe talip olması, nazırın gözünde sıradan bir terfi arayışı değil, memuriyet tertibinin doğal akışını tersine çeviren bir tutum olarak anlamlandırılır.

Nazır, bu tavrın arkasında birikmiş kırgınlıklar bulunduğunu ileri sürer ve üç hadise zikreder. İlk olarak, Râcih Efendi'nin asıl "matlup ve iltimas" ettiği makamın ruznamçecilik değil, Takvîm-i Vekâyi'hâne musahhihliği olduğunu iddia eder. Musahhih Cemal Efendi'nin vefatıyla boşalan görevin başka birine verilmesi üzerine Râcih Efendi'nin "muğber" kaldığını belirtir. Böylece nazırın anlatısında ruznamçecilik talebi, karşılanmamış bir makam beklentisinin uzantısı olarak konumlandırılır.

İkinci gerilim noktası, *Hilye-i Hâkânî* için hazırlanan ta'lik hurufatın teslimindeki gecikmedir.[83] Nazıra göre mukavelede öngörülen on beş aylık süre aşılmış, gecikmenin sebebi de izah edilmemiştir. "Sual-i âlî buyurularak mesul ve muateb olmak" ihtimalinden çekindiğini belirten nazır, durumu Maliye Nezareti'ne bildirdiğini; nezaretin "tekid ve isti'cal" buyurması üzerine imalatın hızlandırıldığını

82 Said Mehmed Efendi, 1823'te hacegân sınıfına girmiş; 1827'de Kâğıd-ı Enderun eminliği, 1828/29'da Haremeyn mukataacılığı ve ardından âmedi hulefalığı gibi görevlerle bürokratik hiyerarşinin alt kademelerinden itibaren yükselmiştir. Takvîm-i Vekâyi'nin kuruluş sürecinde ilmuhaberci ve muhasebeci olarak etkin rol oynamış; 1840'ta Meclis-i Vâlâ azalığına, 1843'te ise Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin yerine Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nazırlığı'na atanmıştır. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* c. V, s. 1445.

83 Bu gecikmeye dair daha erken tarihli bir belge mevcuttur. BOA, C. MF 86/4289, 15 Zilkade 1261 (15 Kasım 1845).

ifade eder. Nazır, bu müdahalenin Râcih Efendi'yi rahatsız ettiğini özellikle vurgular. Mütalaada doğrudan bir itham dili kurulmaz; ancak anlatının kurgusu, bu gecikmeyi Râcih Efendi'nin matbaanın nizamsızlığına dair eleştirilerini zayıflatan bir unsur olarak öne çıkarır. Teknik bir mesele, böylece yetki talebinin inandırıcılığını gölgeleyen bir unsur haline gelir.

Üçüncü hadise ise *Hilye-i Hâkânî*'nin basım yeriyle ilgilidir. Nazıra göre eser "bi't-tazim" Takvîmhâne-i Âmire'de basılmalı iken, Râcih Efendi metni kendisinden gizli Ohannes'in Çukurçeşme'deki matbaasında bastırmıştır. Nazır, bu durumu kendisine "Tab'hâne-i Âmire ulema ve hayır-hâhlarından bir dâi"nin bildirdiğini belirtir. Bunun üzerine Râcih Efendi'ye bu tasarrufun "tazime muhil" olup olmadığını sorduğunu ve "kendisi yapamıyor da Ohannes'e yaptırıyor diyorlar, bunlar hakkımızda muzır olmaz mı" diyerek kurum itibarı bakımından doğurabileceği sonuçlara işaret ettiğini aktarır. Müdahalesini memuriyetinin gereği olarak takdim eder. Ancak yine aynı ihtarın Râcih Efendi nezdinde hem kendisine hem de araya giren ulemaya karşı kırgınlık yarattığını da ekler.

Bu hadise iki ayrı düzlemde anlam kazanır. Bunlardan ilki "tazim" meselesidir. 19. yüzyılın ilk yarısında dini metinlerin basımı devlet denetimi altında meşru görülürken,[84] özel matbaalarda basılması çoğu zaman "hürmetsizlik" olarak değerlendirilmiştir.[85] Bu bağlamda *Hilye-i Hâkânî* gibi dini itibarı yüksek bir eserin Ohannes'in matbaasında basılması, yerleşik teamüllere aykırı bir tasarruf olarak algılanmıştır. Nitekim Meclis-i Vâlâ'nın "nüsha-i muteberenin" Sahaflar Çarşısı'nda serbest dolaşımını "muhill-i ta'zîm" sayarak dağıtımı Tab'hâne-i Âmire ile sınırlandırması, söz konusu hassasiyetin yalnızca nazırın söyleminden ibaret olmadığını gösterir.[86]

İkinci düzlem, kurum itibarı meselesidir. Nazırın metninde matbaanın saygınlığı, her memurun kendi görev sınırına riayet etmesiyle doğrudan ilişkilendirilir. Ta'lik mürettibi sıfatıyla Râcih Efendi'nin asli vazifesi, ta'lik hurufatın tertibi

84 1800 tarihli sahaflara yönelik ferman, Kur'an, hadis, tefsir ve fıkıh kitaplarının hem basılmasını hem de satılmasının yasak olduğunu hatırlatmaktadır. İsmail Erünsal, "Osmanlılarda Sahhaflık ve Sahhaflar: Yeni Bazı Belge ve Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları,* XXIX (2007), s. 115.

85 Nitekim 1854 yılında Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi, "kefere taifesi" tarafından kütüb-i islamiyyenin tab edilmesini şer'an caiz bulmayarak yasaklayacaktır. BOA, İ. MVL 293/11827, 22 Ramazan 1270 (18 Haziran 1854). Geniş tartışma için bk. Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise", s. 96-97.

86 BOA, İ. MVL 118/2922, 25 Rebiülevvel 1264 (1 Mart 1848).

ve uygulanışına nezaret etmektir. İşin fiilen Ohannes tarafından yürütüldüğü izleniminin doğması ise matbaanın teknik yeterliliği konusunda tereddütlere yol açabilecek bir durum olarak sunulur. Bu nedenle nazır, Râcih Efendi'nin görevini Ohannes'in yardımı olmaksızın bizzat yürütmesi gerektiğini vurgular; "bundan ileri hizmet ve marifet olmayacağı" ifadesiyle de onun görev alanını Meclis-i Vâlâ nezdinde açıkça sınırlar.[87]

Nazır, kendisini Râcih Efendi'ye bütünüyle karşıt bir konuma yerleştirmez. Göreve geldiği günden itibaren Râcih Efendi'yi desteklediğini, maaşını artırdığını ve *Hilye-i Hâkânî* dolayısıyla hem ona hem de Ohannes'e ihsan verilmesini teklif ettiğini hatırlatır. Bu vurgu, müdahalesini şahsi bir ihtilaftan ziyade nazırlık makamının gerektirdiği idari sorumluluk çerçevesinde meşrulaştırdığını gösterir.

Öte yandan nazıra göre layihayı doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya sunmak ve ruznamçeciliğe talip olmak, Râcih Efendi adına birikmiş kırgınlıkların tezahürüdür. Mütalaada bu duygu sıradan bir gücenmişlik olarak değil; zamanla husumete dönüşmüş bir eğilim olarak tasvir edilir. Ruznamçeciliğe yöneliş, *Hilye-i Hâkânî*'nin basım yerini kendisine bildiren kişiyi "hizmetinden atmak" suretiyle hesap görmeye imkan verecek bir mevki arayışı olarak yorumlanır. Nazırın ifadesiyle mesele, "merkûz-i zamiri olan sair garaz ve nefsaniyetleri icra ile kâm ve intikam almak" derecesine varmaktadır. Böylece teknik düzenleme talebi, kişisel bir hesaplaşma arayışına indirgenir.

Metnin son kısmında nazır, teknik içeriğe de kısaca temas eder; ancak bunu savunma hattı içinde yapar. Ruznamçecinin hastalığının geçici olduğunu, refikinin işleri yürüttüğünü ve ciddi bir aksama yaşanmadığını belirtir. Nesih hurufatın yenilenmesi konusunda ise inisiyatifin zaten nazırlık makamınca alındığını ve imalatın büyük kısmının tamamlandığını ifade eder.[88] Bu çerçevede Râcih Efendi'nin hurufat teklifini "bila-muceb" bir mali külfet ve "izhar-ı hüner ve ma'raz" olarak nitelendirir. Teknik içeriğe temas etse de, ağırlık merkezi burada değildir. Nazırın metninde mesele, hurufatın estetik ya da teknik yeterliliğinden ziyade, bu alanda tasarruf yetkisinin hangi makamda bulunduğudur. Tartışma böylece üretim düzeninin niteliğinden çok, hiyerarşik tertibin korunması meselesine bağlanır.

---

87 BOA, İ. MVL 118/2922, 21 Rebiülevvel 1264 (26 Şubat 1848).

88 Said Mehmed Efendi'nin nesih hurufat imaline dair beyanına karşın, bu hurufata ilişkin arşivde tespit edilebilen en erken kayıt 1851 tarihlidir; söz konusu belgede hurufatın "müceddeden ıslâğa" ettirildiği ifade edilmektedir. BOA, İ. MVL 218/7304, 27 Şevval 1267 (25 Ağustos 1851).

Matbaa Ruznamçeciliği Meselesi ve Râcih Efendi

Said Mehmed Efendi'nin mütalaasında en sert biçimde eleştirilen husus, Râcih Efendi'nin matbaa ruznamçeciliğine talip olmasıdır. Nazır bu talebi açıkça "münasebetsiz rica ve emel" olarak nitelendirir. Ona göre ruznamçeci, "Tab'hane ve Takvimhane-i Amirenin umur-ı maliyesinin habta ve tahsil ve tesviyesi memuru"dur ve doğrudan Hazine-i Celîle tarafından tayin edilir.[89] Bu bakımdan bir hattat-mürettibin, üstelik gecikmeli tamamlanan uzun bir hurufat imalinin hemen ardından bu makama yönelmesi, nazırın gözünde yalnızca bir terfi talebi değil; hazineye bağlı bir mali yetki alanına dışarıdan müdahale teşebbüsüdür.

Nazırın bu sert tepkisi, 1848 itibariyle ruznamçeciliğin kurumsal konumun ne ölçüde belirginleştiği sorusunu gündeme getirir. Zira layihanın kaleme alındığı tarihte bu makamın matbaa içerisindeki sınırları hala şekillenmektedir. 1830'larda mali sorumluluk büyük ölçüde nazırın uhdesinde toplanmıştır. Sermaye, alet-edevat ve mevcut kitap stokunun nazırın görev değişimlerinde seleften halefe devredilmesi,[90] mali denetimin doğrudan idari makam üzerinde yoğunlaştığını gösterir. Nitekim 1831-1837 arasında nazırlık yapan Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1848) adı maaş pusulalarında ve kitap fiyat hesaplamalarında bizzat yer almaktadır. Çalışan sayısının sınırlı, üretim hacminin görece düşük olduğu bu dönemde mali işlerin idaresi ayrı bir memuriyet alanı değil, nazırlık yetkisinin doğal bir uzantısıdır.

Ancak 1839'dan itibaren bu bütünlük çözülmeye başlar. Tanzimat döneminde maliye teşkilatında gerçekleşen yeniden yapılanma, kayıt ve denetim düzenini daha sistemli bir çerçeveye bağlar.[91] Matbaanın "mevcudat ve masrufatının zapt u tahriri"nin zorunlu hale gelmesi ve defterlerin düzenli olarak Maliye Nezareti'ne sunulması, hesap tutma işini daha tanımlı bir görev alanına dönüştürür.[92] Bu süreçte ruznamçecilik, mali kayıtların tutulması ve hesapların takibi ekseninde belirginleşir. 1839'da ilk kez müstakil bir pozisyon olarak tasavvur edilse de, henüz

89 Ruznamçeciliğin değişiminin "hazinece icra olunacak mevaddan" olduğu döneme dair başka belgelerde de zikredilir: BOA, İ. MSM 20/457, 22 Muharrem 1262 (20 Ocak 1846).

90 Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık*, s. 138.

91 Bu dönemde mali teşkilatlanmanın hızlı değişimini takip etmek için bk. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım,* s. 252-301; düzenli kayıt ve defter tutulması zorunluluğuna dair bk. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001), s. 168.

92 BOA, İ. DUİT. 136/39, 19 Zilhicce 1254 (5 Mart 1839). Benzer şekilde Feshane-i Amire'de ilk ruznamçeci 1835 yılında tayin edilmiş ve mali kayıtlar defter formatında tutulmaya başlamıştır. Kübra Dinçer, "Osmanlı'da Fabrikaya Dayalı Sanayileşme Politikalarının Feshâne-i Âmire Üzerinden İncelenmesi" (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, 2023, s. 22, 53.

sınırları esnektir; uygulamada kimi zaman başka memuriyetlere ilaveten tevdi edilir. [93] Bununla birlikte her halükarda bu dönemde nazırlık makamının yetki ve denetimi altında kalır.

1840'ların sonuna gelindiğinde arşiv dilindeki değişim, ruznamçeciliğin kurum içindeki ağırlığının arttığını gösterir. Makam artık "gaileli bir hizmet" olarak anılmakta; göreve getirilecek kişinin "vukuflu ve mücerrebü'l-etvâr" olması gerektiği özellikle vurgulanmaktadır. [94] Yürütülen işler temelde aynıdır: basılan evrak ve kitabın cins ve miktarının kaydı, maliyet ve kâr hesapları, Takvîm-i Vekâyi'nin taşra dağıtımı, maaş ve alım-satım işlemleri. [95] Ancak üretim hacminin büyümesi, bu görevleri daha yoğun ve merkezi bir konuma taşır. Gelir ve gider akışının büyük ölçüde ruznamçecinin kayıt ve beyanına dayanması, makamın taşıdığı sorumluluğu artırır ve denetim meselesini daha hassas hale getirir. Bu nedenle maliye kökenli memurların tercih edilmesi şaşırtıcı değildir.[96]

Denetim sorunu 1850'lerde açık biçimde görünür hale gelir. 1855'te sabık nazır Recâi Efendi'nin talebi üzerine mali ve hesap işleri nezaretten tefrik edilerek doğrudan ruznamçeciye tevdi edilir.[97] Gerekçe nazırın artan iş yüküdür. Ruznamçeci olarak atanan Nüzhet Efendi'nin üzerine demirbaş alet-edevat, sermaye akçesi ve mevcut kitaplar zimmetlenir; hazine ile matbaa arasındaki tahsil ve ödeme işlemleri doğrudan ruznamçeci ve veznedar arasında yürütülmeye başlanır. Böylece mali işleyiş, kısa süreliğine de olsa nazırlık makamının fiili takibinden ayrılır.

---

93 1839'da bu görev, maliyet ve personel yetersizliği gerekçesiyle musahhihlik vazifesini de yürüten Ali Efendi'ye ilaveten tevdi edilir. BOA, İ. DUİT. 136/39, 19 Zilhicce 1254 (5 Mart 1839). 1844'te ise ruznamçeci İsmail Efendi'nin aynı anda suyolcu mukayyitliğini yürüttüğü ve bu ikinci işe vekil tayin ettiği görülür. BOA, Cevdet Belediye (C. BLD) 67/3346, 17 Şaban 1260 (1 Eylül 1844). Bürokraside ihtisaslaşma ihtiyacı özellikle dahili ve harici işlerde belirginleşmiş; artan ihtiyaçlar karşısında bu alanlara mahsus kadrolar ve nezaretler ihdas edilmiştir. Bk. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), s. 81-82.

94 BOA, İ. DH 151/7860, 6 Şaban 1263 (20 Temmuz 1847).

95 BOA, İ. MVL 99/2119, 10 Cemaziyelevvel 1263 (26 Nisan 1847).

96 1847'de ruznamçeci tayin olunan Esad Efendi Aydın Mal Kitabeti Müsadefat Muhasebesi ketebesinden yeni ayrılmış, 1855 yılında ise Evkaf-ı Hümayun hazinesi muhasebesinde irad ve mesarıf mukayyidi Hafız Arif Efendi bu görev için düşünülmüştü. BOA, İ. DH 151/7860, 6 Şaban 1263 (20 Temmuz 1847); BOA, C. MF 13/625, 7 Cemaziyelahir 1271 (25 Şubat 1855).

97 BOA, A.MKT. MHM 66/38, 11 Cemaziyelevvel 1271 (30 Ocak 1855).

Ancak 1857'de nazırlığa gelen Lebîb Mehmed Efendi (ö. 1866) bu düzenlemeye itiraz eder.[98] Mali işlerin ruznamçecilere bırakılmasını ilke olarak yanlış bulmaz; fakat tahsil ve ödeme işlemlerini "an zahru'l-gayb tasdik" etmek zorunda kalmasını kabul edilemez görür. Nazıra göre memuriyet gereği tüm muamelata vakıf olmak esastır; bu da fiili denetimin sürdürülmesini gerektirir. Lebîb Efendi, mali açıkların çoğu kez ancak devir teslim sırasında ortaya çıktığını hatırlatır ve Meclis-i Muhasebe riyaseti sırasında görevden ayrılan bir ruznamçecinin zimmetinin ancak bu aşamada tespit edildiğini örnek gösterir.[99] Bu vurgu, denetimin merkezileşmesi yönünde bilinçli bir tercihi yansıtır. Sonuçta senet ve makbuzların önceden görülmesi ve hiçbir işlemin nazırın izni olmadan yürütülmemesi talebi kabul edilir; "Takvimhane-i Amire'nin irad ve masrafıyla hususat-ı sairesi" yeniden nazırlık makamında toplanır.[100]

Bu gelişmeler, ruznamçeciliğin yerleşmiş ve tartışmasız bir kurumsal mevki olmadığını açıkça gösterir. 1830'larda mali işler büyük ölçüde nazırlık makamında toplanmışken, 1840'ların sonunda ruznamçecinin sorumluluk alanı genişlemiş; 1855'te hesap işleri doğrudan bu makama bırakılmış; 1857'de ise yeniden nazırlık denetimine bağlanmıştır. Bu seyir, nazır ile ruznamçeci arasındaki yetki sınırının sabit bir çizgi izlemediğini, dönemsel müdahalelerle yeniden çizildiğini ortaya koyar.

Râcih Efendi'nin 1848 tarihli talebi tam da bu hareketli kurumsal zeminde şekillenir. O tarihte ruznamçecilik, matbaanın mali akışını düzenleyen ve görünürlüğü artmakta olan bir görevdir. Râcih'in girişimi, bu mali sorumluluk alanını kendi üretim anlayışı doğrultusunda yeniden tanımlama teşebbüsü olarak okunabilir. Layihasında çizdiği ruznamçeci tasavvuru bu nedenle dikkat çekicidir. Yedi yıllık mürettiplik tecrübesine dayanarak bu görevi salt bir muhasebe memuriyeti olarak değil, üretim düzeninin bütününü gözeten bir görev olarak kurgular. Hurufatın korunması ve imali, baskı kalitesinin temini, amelenin sevk ve idaresi ile mali kayıtların takibi onun metninde birbirinden ayrılan alanlar değildir. Mevcut ruznamçecileri "Tab'hâne usulüne sanatça malûmat"tan yoksun olmakla eleştirmesi, bu makama teknik bilgi ve üretim disiplini yüklediğini gösterir. Böylece mali içerikli bir görev, onun tasavvurunda matbaanın işleyişini bütünlüklü biçimde denetleyen bir konuma doğru genişler.

98 BOA, İ. MVL 380/16666, 19 Rebiülevvel 1274 (7 Kasım 1857).

99 BOA, İ. MVL 380/16666, 19 Rebiülevvel 1274 (7 Kasım 1857). Ayrıca 1855'te Nazır Recai Efendi, "menâfi-i zâtiyyesine halel iras eylediği" gerekçesiyle Halil Efendi'nin azlini istemiştir. BOA, C. MF 13/625, 7 Cemaziyelahir 1271 (25 Şubat 1855).

100 BOA, A. MKT. MVL 91/53, 23 Rebiülevvel 1274 (11 Kasım 1857).

Nazır açısından sorun tam da bu genişleme iddiasıdır. Râcih Efendi'nin teknik ve estetik yetkinliği teslim edilse bile, bunun hazineye bağlı mali silsileye eklemlenmesi mevcut tertibi zorlayan bir adım olarak görünür. Üstelik talep, hurufat imalinin tamamlanmasının hemen ardından gelmiştir. Nazırın memuriyet anlayışında hizmet esastır; makam talep edilmez, ihsan edilir. Bu nedenle ruznamçecilik talebi, üretim sahasında kazanılmış bir yetkinliğin mali bir makama taşınması olarak değerlendirilir ve usule aykırı bulunur.

Meclis-i Vâlâ'nın kararı bu gerilimi kurumsal bir çerçeveye bağlar. *Hilye-i Hâkânî*'nin ta'lik hurufatı takdir edilir, Râcih Efendi ile Ohannes ödüllendirilir; ancak "hariçten ruznamçeci tayini" usule aykırı bulunarak talep reddedilir. Böylece üretim alanındaki mesleki yetkinlik teşvik edilirken, bu yetkinliğin mali-idari bir makama doğrudan tahvili sınırlandırılır. Sonuç olarak karar, matbaa içinde uzmanlığın hangi koşullarda idari otoriteye dönüşebileceğini belirleyen kurumsal çizgiyi netleştirir.

Sonuç

Bu çalışma, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devlet matbaasında ortaya çıkan bir kurum içi ihtilafı ve bu ihtilafın arşivde bıraktığı izleri merkeze alır. İncelenen arzuhal ile ona eşlik eden layiha, aktörlerin sesini doğrudan duymamıza imkan veren nadir belge türleri arasındadır. Burada büyük siyasi krizler ya da tanınmış devlet adamları değil; gündelik işleyiş içinde kendi yetki alanını genişletmeye ve tahkim etmeye çalışan bir matbaa çalışanı ile onu denetleyen bir nazır karşı karşıyadır. Dosya bu yönüyle mikro tarihsel bir okuma için son derece elverişli bir zemin sunar; zira mesleki rollerin ve yetki alanlarının aktörlerin kendi ifadeleri üzerinden nasıl tanımlandığını ve müzakere edildiğini izlemeye imkan tanır.

Râcih Efendi, yazma geleneğinden gelen bir hattat olarak matbaada ta'lik mürettipliği yapan; dolayısıyla geleneksel mesleki birikimi matbu üretimin değişen teknik ve kurumsal koşulları içinde yeniden konumlandırmış bir aktördür. Karşısında ise memuriyet hiyerarşisini ve bürokratik düzeni temsil eden Said Mehmed Efendi bulunmaktadır. Bu iki kişi arasındaki gerilim, yalnızca kişisel bir ihtilaftan ibaret değildir; matbaa içinde teknik bilgi ile idari yetki arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağına dair farklı yaklaşımları görünür kılar.

1848 tarihli layihasında Râcih Efendi açıkça ruznamçeciliğe talip olur. Ancak bu talep, sıradan bir atama arzusunun ötesindedir. Yedi yıllık tecrübesine dayanarak matbaadaki aksaklıkları teşhis eder; hurufatın korunması, baskının selameti

ve mali düzen arasında doğrudan bir ilişki kurar. Ona göre matbaanın itibarı, estetik ve mali düzenin birlikte sağlanmasına bağlıdır. Bu çerçevede ruznamçeciliği üretim sürecini teknik ve mali boyutlarıyla birlikte denetleyebilecek bir makam olarak yeniden tanımlar. Böylece ihtilaf, yalnızca bir terfi talebi etrafında değil; ruznamçeciliğin kapsamı ve anlamı üzerine yürüyen örtük bir tanım mücadelesi etrafında şekillenir.

Ne var ki dönemin fiili uygulamasında ruznamçecilik, hazineye bağlı mali bir memuriyet olarak belirli bir bürokratik silsile içinde tanımlanmıştır. Said Mehmed Efendi'nin mütalaası da meseleyi bu çerçevede ele alır. Nazır açısından sorun, Râcih Efendi'nin teknik yetkinliğinden ziyade memuriyet adabının ve hiyerarşik tertibin muhafazasıdır. Teknik başarı takdir edilse bile, bunun mali-idari bir makama geçiş için gerekçe oluşturması, yerleşmekte olan bürokratik yapı içinde görev sınırlarını zorlayan bir talep olarak görülür. Böylece yapısal bir yetki tartışması, aynı zamanda sadakat ve usule riayet ekseninde değerlendirilen bir disiplin sorununa dönüşür.

Meclis-i Vâlâ'nın hükmü bu gerilime kurumsal bir yanıt verir. Ta'lik hurufatın teknik ve estetik değeri ödüllendirilmiş; ancak ruznamçecilik talebi usule aykırı bulunarak reddedilmiştir. Karar, özel bir ihtisas alanının meşruiyetini teslim ederken, bu uzmanlığın mali-idari bir makama doğrudan tahviline izin vermemiştir. Bununla birlikte görev tanımlarının nihai biçimde yerleştiği anlamına gelmez. Aksine, ruznamçeciliğin kapsamı ve matbaa içindeki yetki dağılımı, diğer memuriyetler gibi, bu dönemde hala şekillenmektedir. Meclis'in kararı, süregelen bir müzakerenin belirli bir eşikte sınırlandırılmasına işaret eden tarihsel bir müdahale anı olarak okunmalıdır.

Bu vaka, daha geniş bir çerçevede Osmanlı devlet matbaasını iki kesişen hat üzerinde konumlandırır. Bir yandan 1830'lardan 1860'lara uzanan dönemde Osmanlı bürokrasisi yeniden yapılanmakta; görevler ayrışmakta ve yeni memuriyetler tanımlanmaktadır. Ruznamçeciliğin mali akışı denetleyen belirgin bir pozisyon olarak güç kazanması, bu dönüşümün matbaaya yansıyan bir tezahürüdür. Öte yandan, özellikle 1831'de Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte matbu kültür kurumsal bir zemin kazanmış; ancak yazma kültürünün toplumsal ve mesleki tabanı varlığını sürdürmüştür. Râcih Efendi'nin hattat kimliği, yazma geleneğinde şekillenen bir mesleki birikimin tipografik matbaada yeni bir işlev kazanmasını göstermesi bakımından bu süreklilik ve dönüşümün somut bir örneğini oluşturur.

Sonuç olarak bu dosya, bir makam talebinden ziyade bir makamın anlamı üzerindeki çekişmeyi görünür kılar. Mesleki sınırlar ve yetki alanları ne baştan itibaren sabit ne de sınırsız biçimde esnektir; aktörlerin talepleri, karşı hamleleri ve üst mercilerin müdahaleleri aracılığıyla biçimlenir. Râcih Efendi vakası, teknik uzmanlığın hangi koşullarda idari yetkiye dönüşebileceği sorusunun henüz istikrarlı bir kurumsal karşılık bulmadığı bir döneme işaret eder. Bürokratik yeniden yapılanma yeni görevler ihdas ederken, bu görevlerin kapsamı ve yetki alanı uygulama içinde sınanmakta, daraltılmakta ya da genişletilmektedir. Devlet matbaası bu sürecin yoğunlaştığı bir kurum olarak, Osmanlı idari dönüşümünün mikro ölçekte izlenebileceği bir kesit sunar.

19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Matbaasında Mesleki Sınırlar: Ya da Hattat-Mürettip Mehmed Râcih Efendi Neden Ruznamçeci Olmak İstedi?

Öz ■ 19. yüzyılda Osmanlı devlet matbaasına dair çalışmalar, büyük ölçüde hukuki düzenlemeler, teknik gelişmeler ve yayın politikalarına odaklanmış; buna karşılık kurum içi iş bölümü, mesleki oluşumlar ve insan unsuruna sınırlı yer ayırmıştır. Oysa bu erken dönemde matbaa, bürokrat memurların, yazma kültüründen gelen aktörlerin ve matbaa zanaatkarlarının bir arada çalıştığı dinamik bir çalışma alanıdır. Bu makale, söz konusu yapı içerisinde özgün bir iş kolu olarak öne çıkan ta'lik mürettipliğini merkeze alarak hattatların matbu ortama uyum sürecini ve tipografik hurufatın çeşitlenmesindeki rollerini birlikte ele almaktadır. Ayrıca, bu geçiş sürecinde izi sürülebilen az sayıdaki aktörlerden biri olan Mehmed Râcih Efendi örneği üzerinden, bir ta'lik hattatının matbaada mürettip olarak konumlanmasını ve akabinde mali bir görev olan ruznamçeciliğe talip olmasını incelemektedir. Râcih Efendi'nin 1848 tarihli layihası ile dönemin nazırının mütalaasını karşı karşıya getiren bu inceleme, mesleki uzmanlığın devlet matbaasında hangi koşullarda idari yetkiye dönüşebildiğini ve bu dönüşümün hangi noktalarda hiyerarşik sınırlarla karşılaştığını somut bir ihtilaf dosyası üzerinden göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Matbaa, Takvîm-i Vekâyi'hâne-i Âmire Nezareti, Tab'hâne-i Âmire, Ta'lik hurufatı, Ta'lik Mürettipliği, Ruznamçecilik, Mehmed Râcih Efendi, Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, İrade Dâhiliye Dosya Usûlü (İ. DUİT), 136/39.

BOA, Maliyeden Müdevver (MAD) 7917, s. 465.

BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL) 118/2922, 270/10399, 60/1145, 293/11827, 380/16666, 218/7304, 429/18877.

BOA, Cevdet Maârif (C. MF) 1/21, 8/392, 120/5983, 86/4289, 172/8592, 13/625.

BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL) 1044/11.

BOA, Sadâret Mektubî (A. MKT. NZD) 232/92.

BOA, İrade Hariciye (İ. HR) 4/179.

BOA, İrade Dahiliye (İ. DH) 47/2325, 69/3443, 70/3456, 151/7860.

BOA, Topkapı Saray Müzesi Arşivi Evrak (TS. MA. E) 594/32.

BOA, İrade Mesâil-i Mühimme (İ. MSM) 20/457.

BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL) 91/53.

Gazete

Takvîm-i Vekâyi‘, no. 26 (17 Zilkade 1247), 2.

Takvîm-i Vekâyi‘, no. 189, 26 Şevval 1255 (2 Ocak 1840).

Takvîm-i Vekâyi‘, no. 209, 14 Şaban 1256.

Matbu Birincil Kaynaklar

Ali Behçet Efendi: *Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye*, İstanbul: Evahir-i Rebiülevvel 1260.

Ali Kuşçu: *Mir’at-ı Âlem*, terc. Mir Seyyid Ali, İstanbul: Dârü’t-Tıbâati’l-Âmire, Evahir-i Cumadelahir 1239.

Hakani Mehmed Bey: *Hilye-i Hâkânî*, İstanbul: Tab‘hane-i Âmire 1264.

Cevri İbrahim Çelebi: *Hall-i Tahkîkât*, İstanbul: Takvimhâne-i Âmire 1269.

Kasabbaşızâde İbrâhim: *Risâle-i İ‘tikâdiyye*, İstanbul: Tab‘hane-i Âmire, Evasıt Ramazan 1258.

Muhammed b. Abdurrahman el Kazvini: *Telhisü’l Miftah*, İstanbul: Dârü’t-Tıbâati’l-Âmire, Evahir-i Safer 1260.

Şakir Ahmed Paşa: *Ravz-i Verd,* İstanbul, 11 Cemaziyelahir 1269.

Mehmed Süreyya: *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, c. III-V, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal: *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi 1955.

Kitap, Makale ve Tezler

Afyoncu, Erhan: “Rûznâmçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, 2008, s. 276-278.

Ahmed Lutfi Efendi: *Vak'a-nüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, c. 6-8, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1999.

Akatay, Damla: *Discourses on Writing in the Early Modern Ottoman Biographical Dictionaries of Calligraphers*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2015.

Akyıldız, Ali: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856*, İstanbul: Eren Yayıncılık 1993.

——: *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,* İstanbul: İletişim Yayınları 2012.

Alparslan, Ali: "İmâd-i Hasenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, 2000, s. 169-171.

Aşan, Fatih: *Bir Kültür Girişimcisi Olarak Ebüzziyâ Tevfik (1849-1913)*, Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2024.

Atiyas, Ekin Tuşalp: *Political Literacy and the Politics of Eloquence: Ottoman Scribal Community in the Seventeenth Century*, Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2013.

Aynur, Hatice ve Hakan T. Karateke: *Aç Besmeleyle İç Suyu: III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları 2022.

Başaran, Ayşe Tek: *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks (1831–1863)*, Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019.

Başaran, Ayşe: "Reconsidering the Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition from Manuscript to the Printed Medium", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XXVIII/54 (2023), s. 73-121.

Beydilli, Kemal: *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası (1776–1826)*, İstanbul: Eren Yayıncılık 1995.

——: *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi*, İstanbul: Kronik Yayınevi 2019.

Birinci, Ali ve Uygur Kocabaşoğlu: "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç*, 2 (1995), s. 101-121.

Birinci, Ali: *Osmanbey ve Matbaası: Ser-kurena Osman Bey'in Hikayesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal*, İstanbul: Müteferrika 2011.

Birnbaum, Eleazar: "An Ottoman Printing Puzzle: Hilye-i Khaqani of 1264/1848", *The Islamic World: Classical to Modern Times*, ed. C.E. Bosworth, Charles Issawi, Roger Savory ve A. L. Udovitch, Princeton, New Jersey: The Darwin Press 1989, s. 433-450.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk: *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2013.

Cezar, Yavuz: *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul: Alan Yayıncılık 1986.

Conidi, Emanuela: *Arabic Types in Europe and the Middle East, 1514–1924: Challenges in the Adaptation of the Arabic Script from Written to Printed Form,* Doktora Tezi, University of Reading, 2018.

Çakır, Coşkun: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre Yayınları 2001.

Çolak, Güldane: *Osmanlı Matbaacılığında Takvîmhâne-i Âmire'nin Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

Demirel, Fatmagül: "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5 (2004), s. 89-104.

——: "Osmanlı Devleti'nde Telif Hakları Sorunu", *Bilgi ve Bellek*, III/5 (2006), s. 93-103.

Derman, Uğur ve İskender Pala: *Hilye-i Hâkānî Kazasker Mustafa İzzet Efendi Hattıyla*, İstanbul: Albaraka 2020.

Derman, M. Uğur: "Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı* (10–11 Aralık 1979), Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği 1980.

——: *Masterpieces of Ottoman Calligraphy from the Sakıp Sabancı Museum*, İstanbul: Mas Matbaacılık 2004.

——: "Mustafa İzzet Yesârîzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 2020, s. 307-309.

Dığıroğlu, Filiz: *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-füruş Hacı Hüseyin Ağa*, İstanbul: Turkuaz Yayınları 2014.

——: *Osmanlı'da Dini Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları*, İstanbul: Dergah Yayınları 2022.

Dinçer, Kübra: *Osmanlı'da Fabrikaya Dayalı Sanayileşme Politikalarının Feshâne-i Âmire Üzerinden İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023.

Erdoğan, İsmail: "Kasabbaşızâde İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, 2001, s. 527-28.

Erken, Mehmet: *Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857–1888)*, Doktora Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2023.

——: "Taş Üstüne Yazı Yazmak: Osmanlı'da Matbaa Hattatlığı (1831-1928)", *FSM İlmi Araştırmalar*, 21 (2023), s. 173-208.

Ersoy, Ahmet A.: "Autobiography of a Print Venture: A Short History of Ahmed İhsan and Associates", *Art in Translation*, XVI/4 (2024), s. 567-581.

Erünsal, İsmail E.: "Osmanlılarda Sahhaflık ve Sahhaflar: Yeni Bazı Belge ve Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIX (2007), s. 99-146.

——: *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar*, İstanbul: Timaş Yayınları 2021.

Heinzelmann, Tobias: "*Ta'līq*-Drucke in Būlāq und Istanbul: Zum kalligraphischen Anspruch von Typendruck und Lithographie", *Osmanische Welten: Quellen und Fallstudien. Festschrift für Michael Ursinus*, ed. Johannes Zimmermann, Christoph Herzog ve Raoul Motika, Bamberg: University of Bamberg Press 2016, s. 209-241.

Güldöşüren, Arzu: *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

Izadpabah, Borna: *The Early Typographic Representation of the Persian Language*, Doktora Tezi, University of Reading, 2021.

Kırlı, Engin: *Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1846-1876)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.

Koçu, Reşad Ekrem: "Arap Asıllı Türk Harfleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1959, s. 924-33.

Koloğlu, Orhan: *İlk Gazete İlk Polemik*, İstanbul: Kaynak Yayınları 2014.

——: *Takvîm-i Vekâyi': Türk Basınında 150. Yıl, 1831-1981*, Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları 1981.

Kuru, Selim S., İrvin Cemil Schick ve Laura Weinstein: "Osmanlı Döneminden Sanatlı Bir 'İş Başvurusu' Mektubu", *Toplumsal Tarih*, 12 (2020), s. 22-27.

Kut, Turgut: "Matbaa-Matbaa Hurufatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVI-II, 2003, s. 111-113.

Lapçinciyan, Teotoros (Teotig): *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvant Malhasyan ve Arlet İncidüzen, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık 2012.

Nemeth, Titus: "Overlooked: The Role of Craft in the Adoption of Typography in the Muslim Middle East", *Manuscript and Print in the Islamic Tradition*, ed. Scott Reese, Berlin: De Gruyter 2022, s. 21-60.

Odabaşı, İ. Arda: *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2021.

Osborn, J. R.: "The Ottoman System of Scripts and the Müteferrika Press", *Manuscript and Print in the Islamic Tradition*, ed. Scott Reese, Berlin: De Gruyter 2022, s. 61-88.

Öksüz, Mert: *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babıali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*, İstanbul: Libra Yayınları 2022.

Özkal, Özlem ve Onur Yazıcıgil: "Ottoman Typography towards Modernisation: Private Presses, Mass Media and a New Perception of Typographic Production", paper presented at the Face Forward International Typography Conference, Dublin, Ireland, January 2015, https://www.academia.edu/43242191/Ottoman_Typography_towards_Modernisation_Private_Presses_Mass_Media_and_a_New_Perception_of_Typographic_Production, [son erişim 15 Mart 2024].

Özkal, Özlem: "Ottoman Foundations of Turkish Typography: A Field Theory Approach", *Design Issues*, XXXIV/3 (2018), s. 59-75.

Sabev, Orlin: *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınları 2013.

Schick, İrvin Cemil: "Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXXI/1 (2011), s. 196-216.

——: "Hat San'atının 'Altın Çağı'ndan' Söz Edilebilir mi?", *Sabah Ülkesi*, 45/10 (Ekim 2015), s. 75-76.

——: "İslâmî Kitap San'atlarında Standartlaşma: Usta-Çırak İlişkisi ve İcazet Geleneği", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX (2017), s. 287-322.

——: "The Content of Form: Islamic Calligraphy between Text and Representation", *Sign and Design: Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300-1600 CE)*, ed. Brigitte Miriam Bedos-Rezak ve Jeffrey F. Hamburger, Dumbarton Oaks 2016, s. 173-194.

Türesay, Özgür: "Bir Osmanlı Matbaacısının Sergüzeşti: Ebüzziya Tevfik Efendi'nin Matbaa-i Ebüzziya'sı", *Toplumsal Tarih*, 128 (2014), s. 36-43.

——: "The Political Language of *Takvim-i Vekayi*: The Discourse and Temporality of Ottoman 'Reform' (1831–1834)", *European Journal of Turkish Studies*, 31 (2020).

Türkoğlu, Oktay: *Hattat Yesârîzâde Mustafa İzzet'in İstanbul Kitabeleri*, İstanbul: Kubbealtı 2023.

Uzun, Mustafa: "Hâkânî Mehmed Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XV, 1997, s. 166-68.

Vilhjálmsson, Gunnar: *The Ruq'ah Style and its Role in Arabic Typography*, Doktora Tezi, University of Reading, 2010.

Yazıcıgil, Onur F.: "Osmanlı Matbuatının Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Türk Hurufat Yapımcısı Mehmd Emin Efendi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 31 (2022), s. 567-602.

——: "The Genealogy of Ottoman *naskh* Printing Types (1729 to 1928)", *Arabic Typography: History and Practice*, ed. Titus Nemeth, Salenstein: Niggli 2023, s. 155-221.

Yıldız, Güllü: "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları*, L (2017), s. 175-218.

——: "İstanbul'daki Acem Matbaalarının Bir Örneği Olarak Hurşid Matbaası ve Faaliyetleri", *Toplumsal Tarih Akademi*, 4 (2024), s. 22-43.

Figür 1

Arapoğlu Bogos'un döktüğü ta'lik hurufatla basılan ilk eser, Ali Kuşçu, *Mir'at-ı Âlem*, 1239.

Figür 2

Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin hattıyla Ohannes Mühendisyan'ın imal ettiği 18 puntoluk ta'lik hurufatla basılan *Risâle-i İtikadiyye*, 1258.

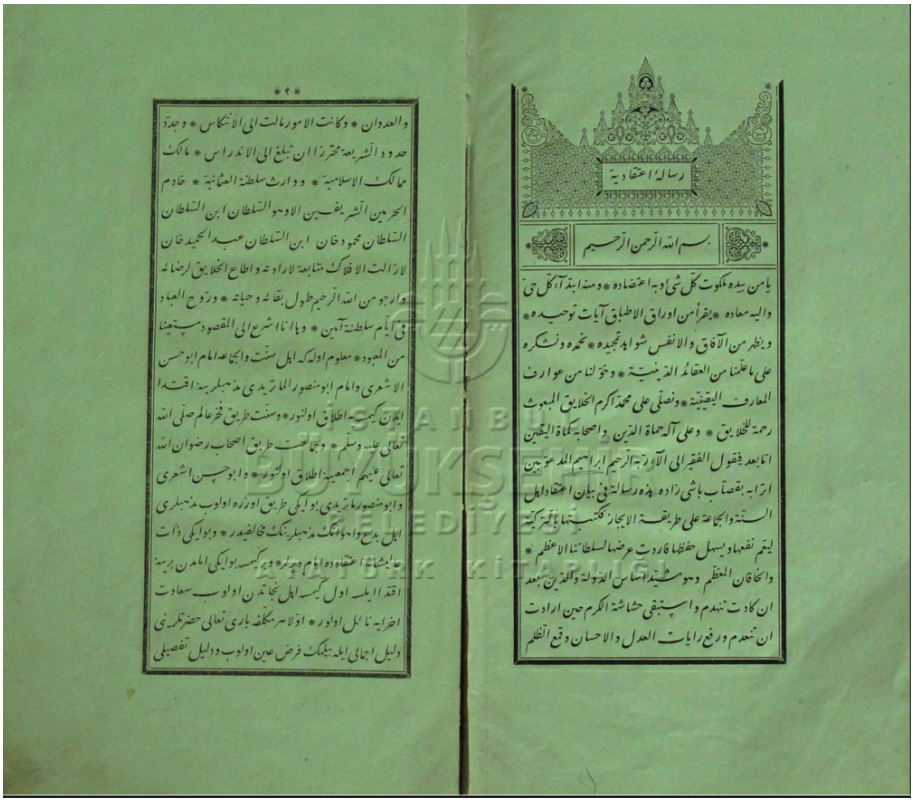

رسالهٔ اعتقادیه

بسم الله الرحمن الرحیم

یامن بیده ملکوت کل شیء وبه اعتضاده * ومنه ابتدآ کل شیء
والیه معاده * یقرأ من اوراق الاطباق آیات توحیده *
وینظر من الآفاق والانفس شواهد تمجیده * نحمده ونشکره
علی ما علمنا من العقائد الدینیة * وخوّلنا من عوارف
المعارف الیقینیة * ونصلی علی محمد اکرم الخلایق المبعوث
رحمة للخلایق * وعلی آله حماة الدین واصحابه کماة الیقین
اما بعد فیقول الفقیر الی الآرة الرحیم ابراهیم المدعو بین
الرآیه بقصاب باشی زاده هذه رسالة فی بیان اعتقاد اهل
السنة والجماعة علی طریقة الایجاز فکتبتها باقتراح کتبه
لیعم نفعها ویسهل حفظها فاردت عرضها للسلطاننا الاعظم *
والخاقان المعظم وهو مشیّد اساس الدولة والدین بعد
ان کادت تنهدم واستبقی حشاشة الکرم حین ارادت
ان تنعدم ورفع رایات العدل والاحسان وقمع الظلم

* ٢ *

والعدوان * وکانت الامور مالت الی الانتکاس * وجدد
حدود الشریعة محترزا ان تبلغ الی الاندراس * مالک
ممالک الاسلامیة * ووارث سلطنة العثمانیة * خادم
الحرمین الشریفین الاوحد السلطان ابن السلطان
السلطان محمود خان ابن السلطان عبد المجید خان
لازالت الافلاک متابعة لارادته واطاع الخلایق لرضائه
وارجو من الله الرحیم طول بقائه وحیاته * وترویح العباد
فی ایام سلطنة آیین * وبها نا اشرع الی المقصود مستعینا
من المعبود * معلوم اولکه اهل سنت والجماعه امام ابو حسن
الاشعری وامام ابو منصور الماتریدی مذهبلرینه اقتدا
ایدن کیمسه اطلاق اولنور * وسنت طریق فخر عالم صلی الله
تعالی علیه وسلم * وجماعت طریق اصحاب رضوان الله
تعالی علیهم اجمعین اطلاق اولنور * وابو حسن اشعری
وابو منصور ماتریدی بولیکی طریق اوزره اولوب مذهبلری
اهل بدع وواهوا دکلمکله مذهبلرینک مخالفیدر * وبولیکی ذات
عالیشانه اعتقاده امام وپیشوا دیرلر * ویرکیمسه بولیکی المدن برینه
اقتدا ایلمسه اول کیمسه اهل نجاتدن اولوب سعادت
اخرایه نائل اولور * اولاسر مکلفه باری تعالی حضرتلرینی
دلیل اجمالی ایله بیلمک فرض عین اولوب ودلیل تفصیلی

Figür 3

Hilye-i Hâkânî, Tab'hane-i Âmire 1264.